

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI.
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİM DALI

VAN GÖLÜ HAVZASINDA ERKEN DEMİR ÇAĞI TAKI GELENEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SALİM DENİZ DOKUMACI

VAN-2012

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİM DALI

VAN GÖLÜ HAVZASINDA ERKEN DEMİR ÇAĞI TAKI GELENEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Yrd.Doç. Dr. Hanifi BİBER

Hazırlayan
Salim Deniz Dokumacı

VAN-2012

ÖNSÖZ

Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı, Urartu Krallığı öncesi olarak tanımlanabilmektedir. Bu döneme ilişkin araştırmaların yetersizliği dönemin sosyal ve ekonomik yaşantısı üstüne söylenebileceklerin kısıtlı olmasına neden olmaktadır. Her dönemde olduğu gibi takı veya kuyum işi ait olduğu medeniyetin gelişmişlik ve zenginliğini yansıtmaktadır. Tezimizde konu aldığımız takı geleneği Erken Demir Çağı'nda demir madeninin işlenmeye başlamasıyla değişmekte olan sosyo-ekonomik yapının bilinmesi ve Urartu Krallığına giden yolu aydınlatılması bakımından oldukça önemlidir.

Tezimizin her aşamasında gösterdiği engin sabır ve hoşgörüsüyle değerli fikirlerini esirgemeyen, yaşam boyu öğretmenim olan danışman hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Hanifi Biber'e, çalışmam süresince beni değerli görüşleriyle yönlendiren hocam Sayın Doç.Dr. Rafet Çavuşoğlu'na, yaptığım her işte bana destek olan aileme ve ablam Şifa Dokumacı'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Salim Deniz Dokumacı

Van/2012

KISALTMALAR

a.g.e.,	Adı geçen eser
a.g.m.,	Adı geçen makale
a.y.,	Aynı yazar
b.k.,	Bakınız
Belli-Konyar, 2001b,	"Excavation at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", <i>Tel Aviv</i> 28, 2001
Belli-Konyar, 2003,	<i>Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri, Early Iron Age Fortresses And Necropolies in East Anatolia</i> , İstanbul, 2003
E.D.Ç.,	Erken Demir Çağ
En. No.,	Envanter Numarası
Esin, 2000,	Ufuk Esin, "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları", <i>Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi</i> (Yay. Haz. O. Belli) İstanbul, 2000
ETr.	Erken Transkafkasya
İ.T.Ç.,	İlk Tunç Çağ
Köroğlu, 2004,	<i>Anadolu Uygarlıklarında Takı</i> , İstanbul, 2004
M.Ö.,	Milattan Önce
Özfirat, 2001b,	"Doğu Anadolu Yayla Kültürleri", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001
O.D.Ç.,	Orta Demir Çağ
O.T.Ç.,	Orta Tunç Çağ
Sevin, 1987,	"Urartu Oda Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", <i>Anatolian Iron Ages 1, The Proceedings of the I. Anatolian Iron Age Colloquium Held at İzmir 24–27 April 1984</i> , (Ed. A. Çilingiroğlu), İzmir, 1987,
Sevin, 2003,	<i>Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar</i> , İstanbul, 2003,

- Sevin, 2004,** Son Tunç/ Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi- Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu, *Belleten- LXVIII- 252*, Ankara, 2004
- Sevin, 2005,** *Hakkari Taşları- Çıplak Savaşçıların Gizemi*, İstanbul, 2005
- Sevin-Kavaklı, 1996a,** *Van/Karagündüz: Bir Erken Demir Çağ Nekropolü/An Early Iron Age Cemetery. Van/Karagündüz*, İstanbul, 1996
- Sevin-Kavaklı-Özfırat, 2000,** "*Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazılan*", 21. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 2000,

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	V
İÇİNDEKİLER.....	0
1. GİRİŞ.....	2
1.1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI.....	4
1.2. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR.....	5
1.3. YÖNTEM.....	7
2. ESKİÇAĞ'DA TAKI.....	8
2.1. TAKI, TAKININ TARİHİ VE GELİŞİMİ.....	9
2.2. TAKI TERMİNOLOJİSİ.....	11
2.3. TAKI YAPIMINDA KULLANILAN MALZEMELER.....	14
2.4. TAKI YAPIMINDA KULLANILAN TEKNİKLER.....	21
3. ERKEN DEMİR ÇAĞI.....	23
4. VAN GÖLÜ HAVZASI ERKEN DEMİR ÇAĞI MERKEZLERİ VE TAKILARI.....	26
4.1. KARAGÜNDÜZ NEKROPOLÜ VE TAKILARI.....	26
4.2. ERNİS-EVDİTEPE KALESİ VE NEKROPOLÜ VE TAKILARI.....	32
4.3. YONCATEPE KALESİ VE NEKROPOLÜ VE TAKILARI.....	35
4.4. DİLKAYA NEKROPOLÜ VE TAKILARI.....	38
4.5. HAKKÂRİ MEZARLARI VE TAKILARI.....	40
4.6. VAN- KALECİK URARTU NEKROPOLÜ VE TAKILARI.....	44
5. TİPOLOJİ.....	47
5.1. İĞNELER.....	47
5.1.1. TUNÇ İĞNELER.....	48
5.1.1.1. FİGÜRLÜ İĞNELER.....	48
5.1.1.1.1. HAYVAN/ HOROZ veya TAVUK BAŞLILAR.....	48
5.1.1.1.2. BİTKİSEL/ HAŞHAŞ BAŞLILAR.....	48
5.1.1.1.3. GEOMETRİK BAŞLILAR.....	48
5.1.2. DEMİR İĞNELER.....	48
5.1.2.1. KÜRESEL BAŞLILAR.....	48
5.1.2.1.1. DELİKLİ OLANLAR.....	49
5.1.2.1.2. DELİKSİZ OLANLAR.....	49
5.1.2.2. TERS KONİK BAŞLILAR.....	49
5.1.2.2.1. YUVARLAK KESİTLİLER.....	49
5.1.2.2.1.1. TEK KAVİSLİLER.....	49
5.1.2.2.1.2. BİRDEN ÇOK KAVİSLİLER.....	49
5.2. BİLEZİKLER.....	49
5.2.1. YUVARLAK KESİTLİ BASİT HALKA BİÇİMLİLER.....	50
5.2.1.1. UÇLARI ÜSTÜSTE GİYDİRİLENLER.....	50
5.2.1.2. AÇIK UÇLULAR.....	50
5.2.1.3. SPİRAL BİÇİMLİLER.....	50
5.2.2. ŞERİT BİÇİMLİLER.....	51
5.3. YÜZÜKLER.....	51
5.3.1. BASİT HALKA BİÇİMLİLER.....	51
5.3.1.1. UÇLARI ÜSTÜSTE GİYDİRİLENLER.....	51
5.3.1.1.1. BOĞUMLU OLANLAR.....	51
5.3.1.1.2. UÇLARI AÇIK OLANLAR.....	52
5.3.2. SPİRAL BİÇİMLİLER.....	52
5.3.3. YASSI BİÇİMLİLER.....	52
5.3.3.1. UÇLARI ÜST ÜSTE GİYDİRİLENLER.....	52
5.3.3.2. UÇLARI AÇIK OLANLAR.....	52
5.4. SAÇ SPİRALLERİ.....	52
5.4.1. SARMAL BİÇİMLİLER.....	53
5.5. KÜPELER.....	53

5.5.1. BASİT HALKA BİÇİMLİLER.....	53
5.5.1.1. UÇLARINDA PANDANTİF OLANLAR.....	53
5.5.2. SANDAL BİÇİMLİLER.....	54
5.6. AMULETLER.....	54
5.6.1. DİSK BİÇİMLİLER.....	54
5.6.2. HAYVAN FİĞÜRLÜLER.....	54
5.7. BONCUKLAR.....	55
5.7.1. TAŞ.....	55
5.7.3. MADEN.....	58
5.7.4. KEMİK.....	60
5.7.5. YUMUŞAKÇA KABUĞU.....	60
5.7.6. FAYANS.....	61
6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	62
7. KAYNAKÇA.....	68
8. ÖZET.....	77
9. SUMMARY.....	78
10. ÇİZİM LİSTESİ.....	79
11. RESİM LİSTESİ.....	80

LEVHALAR

ÇİZİMLER

RESİMLER

HARİTALAR

1. GİRİŞ

Erken Demir Çağı (EDÇ) ve Van Gölü Havzası araştırmacılar tarafından özellikle son yıllarda üstünde önemle durulan bir konu haline gelmeye başlamıştır. Konumuz dâhilinde incelediğimiz Van Gölü Havzası veya daha bilinen adıyla Kuzey Doğu Anadolu için Erken Demir Çağı Urartu Krallığından önceki dönemi anlatmak için kullanılabilir¹. Bunun yanında bu dönemi adlandırırken sıklıkla kullanılmaya başlanan demir madeninin bu bölgede insan yaşamına girmesiyle başlayıp Urartu-Bianili Krallığının başkent Tuşpa(Van Kalesi) olarak parlayışına değin uzanan İÖ. 1300/250-850/800 arasındaki beşyüz yıl süren dönem de Erken Demir Çağı olarak adlandırılır.² Bu dönem özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde büyük gelişmelere zemin olan bir dönemdir ve bu dönemle birlikte Anadolu'da dengeler değişmeğe başlamıştır. Bu dönem ve dönemin dinamikleri Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısıyla kültürel anlamda da büyük gelişmeler göstermesine sebep olmuştur. Bu değişmelerin sonucunda bölgede kurulan ve bölgeyle beraber büyük bir coğrafyayı da etkisi altına alan Urartu Devleti olmuştur.

Urartu Devleti gibi büyük bir devlet örgütlenmesine yol açan dinamikler ve özellikle bu dönemin sosyo-kültürel yaşantısı ile Urartu Devleti arasındaki bağlantılar bizleri bu dönemin yaşamsal kanıtlarını incelemeye ve araştırmaya yöneltmiştir. Arkeolojik keşifler yanında Asur krallarının yıllık olarak kaleme aldıkları çivi yazılı belgeler Urartu Devletinin erken tarihleri konusunda son derece değerli bilgiler verir. Bunlara göre, M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısı içinde Doğu Anadolu'da henüz etkili bir merkezi yönetim söz konusu değildir.

Asur kralı I. Şalmaneser'e (M.Ö. 1274–1245)ait bir Orta Asur yazıtında bu bölgeden Uruatri- Nairi olarak söz edilmekte ve bu bölgede yaşayan Himme, Uatgun, Masgnn, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun adlı sekiz büyük aşiretten bahsedilmektedir.³ Bu yazıtlarda geçen Uruatri- "Dağlık Ülke" teriminin sadece belli bir coğrafyayı isimlendirmedeğii bunun belirli aşiretler konfederasyonunun ismi olduğu anlaşılmaktadır. Yine Asur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın (1244–1208) yazıtlarından öğrenilen bildilere dayanarak bu bölgenin bu kez de Nairi olarak tanımlanmakta ve 40

¹ Kemalettin Köroğlu- Erkan Konyar, "Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi", *Arkeoloji ve Sanat*- 119, İstanbul, 2005, 25

² Veli Sevin, "Urartu Devleti", *Arkeo Atlas -4*, İstanbul, 2005, 70

³ Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutupri-Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları VI-2*, İstanbul, 1982, 69-114

kralının varlığına değinilmektedir.⁴ Aynı zamanda yine Tukulti- Ninurta'ya ait başla bir yazıtta Nairi ülkesiyle ilişkili olarak “*Yukarı Deniz'in Kıyısındaki Ülkeler*” tabiri yer almaktadır. Burada adı geçen “*Yukarı Deniz*” büyük ihtimalle Van Gölü için kullanılan bir tabirdir. Asur yazılı kaynaklarında sıklıkla adı geçen Uruatri- Nairi beyliklerinin Asur tarafında bir güç olarak kabul edildiği ve bu bölgenin alınmasında ciddi bir güç oluşturduğu açıkça anlaşılmaktadır.⁵ Kimi zaman ortak düşman tehdidi karşısında aralarında bir federasyon kurmuşlarsa da, üyeler arasındaki bağlar, Doğu Anadolu'nun coğrafik özellikler dolayısıyla gelişkin değildi yani henüz kentleşme başlamış değildi.⁶

Doğu Anadolu, Ermenistan ve Kuzeybatı İran'da yapılan kazı ve arkeolojik çalışmalar Urartu Krallığından önce meydana gelen gelişmeler konusunda önemli bilgiler sağlamış ve bu bilgiler ışığında bu beyliklere ait etrafi surlarla çevrili, korunaklı yönetim merkezleri ile birçok mezarlıklar ortaya çıkarılmıştır. Bu bilgilerden yararlanılarak, sonraları Urartu Devleti'nin merkezini oluşturacak olan Van Gölü Havzası'nda M.Ö. 2. bin yılın son yüzyıllarından başlayarak gitgide bir nüfus yoğunluğu ortaya çıktığı saptanmış Van Gölünün kuzey kıyılarındaki Ünseli ile güneydoğu kıyılarındaki Dilkaya'da, Erçek Gölü kıyısındaki Karagündüz'de, Van yakınlarındaki Yoncatepe ve Kalecik Nekropollerinde ve son olarak da Kalecik ve Hakkâri kent merkezi içinde bu aşiretlere ait mezarlıklar arkeologlar tarafından araştırılmıştır. Kimi yerde kalelerin hemen eteklerine, bazen de ıssız düz alanlara kurulmuş bulunan bu mezarlıklarda aşiret fertleri toprak altına inşa edilmiş, oda şeklinde mezarlara gömülmüşlerdir. Kabaca bir dikdörtgen plan gösteren bu odalara çoğu kez kuyu biçimli küçük bir giriş mekânı (dromos) yardımıyla girilip çıkılabilmektedir. Bir oda mezarlarda Karagüngüz 8 nolu mezar odasında olduğu gibi 106 kişi gibi önemli bir rakama çıkmaktadır.⁷ Genel olarak gömü işleminin bir törenle gerçekleştirildiği ve cesetlerin bu mezara kişisel eşyalarıyla birlikte ve giyinik olarak konduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen veriler ışığında ölü gömme geleneğinin her mezar için veya her aşiret için aynı olmadığı anlaşılmaktadır. Cesetler bazen de yakılmış ve mezar odasına yalnızca külleri bırakılmıştır. Kimi aşiretlerde ölenle birlikte muhtemelen ölene refakat etmek üzere köpekler ve atlar da kurban edilip gömülmüştür.⁸

Bu mezarlarda bulunan çanak çömlekler genellikle tek renkli ve çark yapıymıydı.

⁴ Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İstanbul, 2003, 194

⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı- Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, 17

⁶ Sevin, 2003, 195

⁷ Köroğlu- Konyar, *a.g.m.*, 31

⁸ Sevin, 2003, 195

Pembemsi ve kiremit renkteki tonlar seviliyordu. Ağız kenarlarının altında birkaç sıra yatay oluk ya da kulakçıklar bulunan çanaklar ve "S" profilli bardaklar yaygındır. Bunun yanında, biraz daha geç evrede parlak kırmızı cilalı yeni bir tür ortaya çıkar. Keskin profilleriyle madeni kapları taklit eden bu çanak çömlek türü Urartu Krallığı döneminde kalıplaşacak olan anlayışın öncüsüdür.”⁹ Ele gelen buluntular ve mezarlardan elde edilen bilgiler doğrultusunda klasik Urartu uygarlığının, şimdilik daha çok mezarlıklardan tanınan bu aşiret kültürleriyle ilişkili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu mezarlıklardan ele geçen takıların yayını yapılmış olanları ile ilgili yaptığımız bu çalışma bir tüme varım çalışmasını oluşturmaktadır. Bu mezarlarda bazen in-sutu halde ele geçen takıların kullanım alanları tespit edilmektedir. Ele geçen demir buluntuların fazlalığı ve özellikle mezar armağanı olarak kullanılıyor olması Urartu Krallığı öncesi aşiretler demir madenini cevherden aratarak üretmesini bildiğini göstermektedir. Sadece silah olarak kullanılan eşyalar değil bunların yanında bilezik, yüzük ve süs iğnesi gibi ziynet eşyaları da demirden yapılıyordu. Bu durum henüz demirin çok ender bulunan değerli bir maden olduğunu göstermektedir. “*Demir teknolojisindeki bu gelişme hiç kuşku yok ki, daha sonraki büyük devlet düzeninin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır*”.¹⁰

1.1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

Bu çalışmanın konusu Van Gölü Havzası Erken Demir Çağında kullanılan takılar ve bu takıların sosyal yaşamdaki yeri ve geleneksel ölçütleridir. Konumuz bölgede yapılan kazı ve yüzey araştırmaları ve bu çalışmalar dâhilinde ele geçirilmiş ve yayını yapılmış olan takı ve takı olarak kullanıldığı düşünülen buluntulardır. Önemle üstünde durduğumuz konu ise bu az sayılabilecek malzeme ve veri ışığında mümkün olduğunca derinlemesine inceleme yaparak bu veriler ışığında doğru sonuçlara ulaşmaktır.

Yayını yapılmış olan takılar üzerinden bu sonuçlara ulaşmak istediğimiz içindir ki tezimizde bu takıları bir tipolojik listelemeye tabi tutarken elde ettiğimiz fotoğraf ve çizimler aracılığıyla bir tipoloji oluşturmaya çalıştık. Aynı zamanda yayını yapılmış olan kazı veya yüzey araştırmalarının sayısının azlığı ve yayınlana eserlerin ayrıntılı tanımlamasının yapılmamış olması da bir tipolojiye gidilmesini zorlaştırmaktadır. Tezimiz dâhilinde bölgedeki belli başlı ve kesin olarak Erken Demir Çağına tarihlendirilmiş yerleşkelerinden çıkan buluntular ve buluntulara paralel olarak bu

⁹ Veli Sevin- Ersin Kavaklı, *Van/Karagündüz: Bir Erken Demir Çağ Nekropolü/An Early Iron Age Cemetery. Van/Karagündüz*, İstanbul, 1996, 38

¹⁰ Sevin, 2003, 195

buluntularla çağdaş olan yurt dışı kaynaklar da inlememiz alanı içinde ele alınmıştır. Yurt dışında özellikle Van Gölü Havzası ile coğrafik yakınlığı bulunan merkezler incelenmiştir. Bu merkezlerde yapılan kazı ve araştırmalar incelenerek tezimiz dâhilinde bir sentez yapılmıştır. Bu merkezlerden Havtavan, Geoy Tepe, Hasanlu gibi merkezlerden ele geçen bulgular ışığında tezimize konu olan takılar ile benzerlikleri araştırılmıştır.

Tezimiz içinde inceleme fırsatı bulduğumuz Erken Demir Çağı merkezlerinden ele geçen buluntuların çoğunluğunu çanak-çömlek oluşturmasına rağmen, özellikle Karagündüz nekropolü buluntuları tez çalışmamız için gerekli olan takı geleneğini iyi yansıtan örnekler barındırmaktadır. Kazılarda bulunan takıların çoğunluğunu cam, frit, kornalin, akik ve manyezit boncuklar oluşturmaktadır. Bunun yanında demir bilezik ve iğneler de azımsanmayacak miktardadır. Bunların yanında küpe, boncuk, amulet gibi takılar da döneminin özelliklerini yansıtmaları açısından bu merkezlerden ele geçen buluntular arasında önemli yer tutmaktadır.

Erken Demir Çağı ile ilgili kazı ve yüzey araştırmaları gün geçtikçe çoğalıp derinleşmektedir. Ancak bu dönem takılarıyla ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu tez çalışmasının bu merkezlerden ele geçen takıların bir arada değerlendirilmesi ve gösterilmesi açısından Erken Demir Çağı ile ilgili literatüre katkısı olacağı düşünülmüştür. Şimdiye kadar Van gölü Havzası dâhilinde yapılan kazı ve yüzey araştırmalarında belirlenmiş ve ele geçmiş olan takıların dönemin takı geleneğinin daha iyi tanıtacağı inancındayız.

1.2. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Çalışmamız için kullandığımız başlıca kaynaklardan biri Prof. Dr. Veli tarafından ve Belleten Sayı: 252 yayımlanan Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi-Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu¹¹ adlı makale olmuştur. Bu makaleyle birlikte özellikle bu makalede belirlenen başlıca kaynaklar araştırılmıştır. Aynı zamanda yine Prof. Dr. Veli Sevin tarafından kaleme alınan ve Urartu takılarıyla Erken Demir Çağ'ı merkezlerinden ele geçirilen takıların karşılaştırılmasını sağlamamıza imkân tanıyan, Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,¹² adlı eser de tezimiz için çok sık yararlandığımız temel başvuru kaynaklarımızdan biri olmuştur.

Van gölü havzası için başvurduğumuz kaynaklardan birisi de özellikle Doğu

¹¹ Sevin, 2004

¹² Sevin, 2003

Anadolu Bölgesindeki Erken Demir Çağı merkezlerini bir arada bulabildiğimiz ve sıkça yararlandığımız Prof. Dr. Oktay Belli ve Erkan Konyar tarafından hazırlanan, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini¹³, adlı eserdir. Aynı zamanda yine bu eserin kaynakçası da özellikle kütüphane çalışmaları esnasında bizi yönlendiren eserlerden olmuştur.

Tez konumuz için gerekli olan kaynaklar içinde özellikle çok sık başvurduğumuz kaynaklar arasında Kazı Sonuçları Toplantısı ve Araştırma Sonuçları Toplantılarının yayımlandığı kaynaklar da kullanılmıştır. Bu kaynaklarla Erken Demir Çağı merkezleri teker teker ele alınabilmektedir.

Çalışmamızda ele aldığımız merkezler ile ilgili yabancı bilim adamlarının yapmış olduğu çalışmalara da yer verirken yayınlanan yabancı kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bunlardan en önemlisi C.A. Burney tarafından yapılan ve Eastern Anatolia In The Chalcolitic And Early Bronze Age¹⁴ dir. Bu makale aynı zamanda Doğu Anadolu için yapılan en eski çalışmalardan biri olması ve Erken Demir Çağ merkezlerini de içermesi bakımından çalışmamızda önemli yer tutmaktadır.

Tezimizin amacı Erken Demir Çağı takıları olunca kullanılan kaynaklar arasında Takı kavramını ve takının tarih içindeki gelişimini konu alan kaynaklar da kullanılmıştır. Bu kaynaklar arasında Takı ile ilgili kavramların ve çalışmamızda incelediğimiz buluntuların adlandırılması ve tanımlamasına yardımcı olan, Metin Sözen ve Uğur Tanyeli tarafından hazırlanan Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü¹⁵ ile özellikle Anadolu takıcılığının gelişiminde ilgili olarak kullanılan Gülgün Köroğlu'na ait, Anadolu Uygarlıklarında Takı¹⁶, adlı eserler sıklıkla kullanılmıştır. Bunun yanında konu ile ilgili özellikle bölgede araştırma yapmış yabancı bilim insanlarına ait çalışmalara da başvurulmuştur. Takıların tipolojisinde başvurduğumuz Kenneth R. Maxwell- Hyslop' a ait Western Asiatic Jewellery¹⁷, bunlardan en önemlisidir.

Tezimiz kapsamında incelenen boncuk buluntularının değerlendirilmesi ve sınıflandırılması için A. Aslıhan Karagöz'ün, Van Karagündüz ve Altıntepe Nekropollerini Boncuk Buluntuları¹⁸ adlı Y.Lisans tezi kullanılmıştır.

¹³ Belli-Konyar, 2003

¹⁴ Charles A Burney, Eastern Anatolia In The Chalcolitic And Early Bronze Age, *Anatolian Studies VIII*, Londra, 1958, 157-209

¹⁵ Metin Sözen, Uğur Tanyeli, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1992

¹⁶ Köroğlu, 2004

¹⁷ Kenneth R. Maxwell- Hyslop, *Western Asiatic Jewellery*, C. 3000-612 B.C. Londra, 1971

¹⁸ Aslıhan Karagöz, Van Karagündüz ve Altıntepe Nekropollerini Boncuk Buluntuları, (*Basılmamış Y. Lisans Tezi*), Çanakkale, 2002

1.3. YÖNTEM

Tezimize konu olan malzeme daha çok yayını yapılmış olan malzeme olup konuya ilişkin yayını yapılmış malzemenin azlığı bu konuda araştırma yapılmasını zorlaştırmıştır. Tezimiz yazım aşamasına geçmeden evvel konuyla ilgili kaynakların araştırması yapılmış ve başvuru kaynaklarının bulunduğu kütüphaneler ve kişiler belirlenmiştir. Tez konusuyla ilgili belge ve kitaplar için Danışmanımız Yrd. Doç. Dr. Hanifi Biber, Doç. Dr. Aynur Özfirat ve Yrd. Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu'nun kütüphaneleri ile Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ferit Melen Kütüphanesi ve Arkeoloji Bölümü kitaplığından yararlanılmıştır. Üniversitemizde bulunamayan yayınlar internet üzerinden Bilkent Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi, Ulakbim ve Milli Kütüphane' den istenmiştir. Ayrıca İstanbul'da Hollanda Arkeoloji Enstitüsü ve özellikle Alman Arkeoloji Enstitüsü kütüphanelerinden yararlanılmıştır. Kaynakların elde edilme aşaması tamamlandıktan sonra bu kaynakların özellikle tezimiz ile ilgili olan bölümleri incelenmiş ve okunmuştur. Okuma aşaması bittikten sonra tezimizin anahat planı oluşturulmuş ve yazım aşamasına geçilmiştir. Yazım aşamasıyla beraber konuya açıklığı getirmesi için Microsoft Office Word programı kullanılarak çeşitli tablolar ve grafikler oluşturulmuş aynı zamanda konunun tipolojik olarak incelenmesi için elde edilen fotoğraflar üzerinde Adobe Photoshop ve Adobe Illustrator programları kullanılarak takı örnekleri fotoğraflar üstünde tasnif edilmiştir. Aynı zamanda bu programlar vasıtasıyla haritalar hazırlanmış ve bu haritalar üzerinde konuya dâhil olan merkezler ve sınırları belirtilmiştir. Bu merkezlerin yurt içinde olanlarının yanı sıra konunun paraleli olan yurt dışı merkezler de bu programlarla hazırlanan haritalar yardımıyla belirtilmiş ve işaretlenmiştir.

Tezimizin 1. bölümü “ Giriş” başlığından oluşmaktadır. Bu başlık altında konunun sınırları belirlenmiş ve tarihsel olarak dönemin anlaşılmasına yardımcı veriler sunulmuştur. Giriş bölümü 3 alt başlıkta tamamlanmıştır. Bu başlıklardan ilki Konunun Önemi ve Amacının verildiği başlıktır. Bu başlık altında Erken Demir Çağında Van Gölü Havzasında yaşayan halk veya halkların takı geleneklerinin tarihsel önemi üstünde durulmuştur. İkinci alt başlık ise tezimize kaynaklık eden yayını yapılmış olan eserlerin içinde bulunduğu Kaynak ve Araştırmalar bölümüdür. Bu bölümde tezimize kaynaklık eden eserlerden kısaca bahsedilmiştir. 1. bölümün 3. alt başlığında ise tezimizin yazım aşamasına gelinceye kadarki süreci ve tezin yazım yöntemi anlatılmaktadır.

Tezimizin 2. bölümünü Eskiçağ'da Takı başlığı altında toplanmakta olup Takı

kavramı ve Takının Eski çağdan Erken Demir Çağı ve Urartu'ya kadar tarihsel gelişiminin anlatıldığı ikinci bir alt başlıkla devam etmektedir. Takıyla ilgili terim ve kavramların açıklandığı Takı Terminolojisi alt başlığı, Takı Yapımında Kullanılan Malzemeler ve Takı Yapım Teknikleri başlıklı diğer üç alt başlığı oluşturmaktadır.

Tezimizde konunun tarihi sınırlarını belirleyebilmek için 3. bölümde tezimize konu Erken Demir Çağı kronolojik olarak incelenmiş ve bu dönemle paralellik gösteren yurt dışı merkezler karşılaştırılmıştır.

Tezimizin 4. bölümünde Van Gölü Havzasında bulunan Erken Demir Çağına tarihlendirilmiş merkezler takıların ele geçirildiği merkezler ve bu merkezlerden ele geçen aynı zamanda yayını yapılmış olan takılar verilmiştir. Bu bölümde amaçlanan bu merkezlerin kültürel olarak incelendiğinde buldukları coğrafya itibariyle birbirlerinden etkileşim değerlerinin tespiti olmuştur.

Tezimizin 5. ana başlığını eserlerin fotoğraflar üzerinde değerlendirildiği Tipoloji bölümü oluşturmaktadır. Bu bölümde her eser grubu kendi içinde bir bölümle ayrılmış aynı zamanda her bölüm için tablo ve grafikler sunulmuştur. Tipolojide kullanılan materyaller fotoğraflar üstünde gösterilmiş ve her eser buluntu merkezine göre isimlendirilmiştir. **Ancak, Boncuklar,**

Tezimizin 6. bölümünü Değerlendirme ve Sonuç bölümü oluşturmaktadır. Bu bölümde tezimizin geneli kaynaklar ve merkezler ışığında değerlendirilmiş aynı zamanda konuya örneklik edecek kaynak ve araştırmalara değinilmiştir.

2. ESKİÇAĞ'DA TAKI

Sosyal yaşamın getirdikleri insanın kendine ve doğaya olan bağlılığıyla paralellik gösterir. İnsana dair yapılan araştırmaların en eskisinde bile insanın kendini süslemek veya inancıyla beraber simgeler kullanmak bunun yanında çeşitli nedenlerle takı malzemesi olabilecek herhangi bir nesneyi üzerinde taşıdığı anlaşılmaktadır. Daha sonra benzer konularda olduğu gibi teknoloji geliştirip takı ile ilgili de güncelleştirmeler yapmıştır. Aşağıda tarihsel gelişimini de anlatacağımız takı, Eski Çağlardan bu yana insan yaşamındaki yerini korumaktadır.

2.1. TAKI, TAKININ TARİHİ VE GELİŞİMİ

Takı: Vücudun çeşitli yerlerine takılan, çeşitli malzeme ve tekniklerle, çeşitli biçimlerde yapılmış olan süs eşyasıdır.¹⁹

Takı, takmak kelimesinden gelmektedir. Mücevher veya ziynet eşyası olarak da adlandırılan takı, insanların süslenmek amacıyla taktıkları çeşitli taş, maden, doğa ürünleri ve buna benzer malzemelerden yapılmış olan kullanım eşyalarıdır.²⁰

Takının Tarihi; Takıların ilk kez ne zaman ve ne amaçla kullanıldığı hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, geçmişinin insanlık tarihi kadar eski olduğu ve doğa-inanç ilişkisi sonucu oluştuğu tahmin edilmektedir.²¹

Semavi dinlerden önceki tanrı krallar ve rahipler, sahip oldukları güçleri üzerlerinde taşıdıkları sembollerden ki bunlar kendilerine tanrılarca bağışlanmıştı, alıyorlardı. Bu simgeler zamanının kıymetli taş ve madenlerinden yapılmıştı ve bunlar takıların kökenini oluşturmaktadır. Kökeni çok tanrılı dinlere dayanan takılar, semavi dinler içinde de yerini almıştır.²²

Eski çağlarda insanlar takıları, süslenmek için değil inançlarını ifade ettiği, kötülük ve tehlikelerden koruduğu için takmışlardı. Takı ve aksesuarlara ait bulgulara günümüzden 30 bin yıl öncesinde üst paleolitik dönemde mağara duvar resimlerinde, küçük kadın heykellerinde rastlanılır²³

Paleolitik Çağ'da, mağarada yaşayan insan, doğada bulunan kemik, hayvan dişleri, deniz ve kara hayvanlarının kabukları, çeşitli taşları toplayıp kolyeye dönüştürerek ilk takıyı ortaya koymuşlardır.²⁴

İlk örnekleri taş, kemik, deniz kabuğu ve fildişinden yapılmış olan takı, daha sonra madenin keşfine paralel olarak metal örnekleriyle karşımıza çıkar.²⁵ Günümüzden on bin

¹⁹ Hatice Örcün Barışta, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk Mezar Taşlarından Bazı Takı Tasvirleri, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 2002

²⁰ Tevhide Özbağı, "Geleneksel Kadın Takıları-1", Türkiye'de Yaygın Eğitim ve Sanat Dergisi-5, Eskişehir, 1993

²¹ Tevhide Özbağı, Ankara İl Merkezinde Yaşayan Kadınlarda Bulunan Geleneksel Gümüş Takılar Üzerinde Bir Araştırma, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1989

²² M. Zeki Kuşoğlu, *Tılsımdan Takıya*, İstanbul, 1998, 12

²³ Özgül Sokullu, Antik Dönem Ege Kültüründe Takı Sanatı- İzmir Arkeoloji Müzesi Takı Koleksiyonundan Örnekler, *Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Tekstil Anasanat Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir, 2003, 28

²⁴ Pelin DEMİRTAŞ, Takı Kültürü ve Tasarımı Üzerine Bir Araştırma, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uygulamalı Sanatlar Tekstil Ana Sanat Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir, 1996, 3

²⁵ Harold Newman, *An Illustrated Dictionary of Jewellery*, London, 1981

yıl öncesine tarihlenen Aşıklı Höyük ve Çayönü'nde yapılan Arkeolojik çalışmalarda ele geçen çok sayıdaki bakır boncuk, Anadolu'da metal takının ilk örneklerindedir.²⁶

İlk Tunç çağında, Anadolu madenciliğinde bakır ve kalay alaşımı olan bronzun keşfi ile büyük bir gelişme yaşanmış ve kısa zaman içinde bronz gündelik hayatta ve takı yapımında kullanılmaya başlanmıştır.²⁷

Büyü, korunma, inanç, gösteriş, asalet, süslenme ve en önemini de beğenilme amacıyla insanların kendi bedenlerini boyamaları baş, kulak, burun, dudak, boyun, gövde, kol, parmak, bel ve ayak bileği gibi vücudun belirli bölümlerini takılarla süslemeleri farklı kültürlerde, farklı görünümlemlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu tür uygulamalar, bazen organların şeklini bozmaya kadar gitmektedir. İlkel toplumlarda süslenme büyüsel bir anlam da taşımaktadır.²⁸

Toplumsal yaşamın gelişkin olduğu yerlerde takı, her şeyden önce sınıf farklılıklarını, ekonomik seviyeyi yansıtanın en kolay yolu olmuştur. Bunların bir diğer işlevi de dini ve gizemli bir takım işaretlerin yardımıyla şeytan ve diğer kötü ruhların neden olduğu nazar ve hastalık gibi zararlardan kişileri korumaktır. Takı üzerinde betimlenen bir tanrı tasviri, aziz ya da sembolik işaret bunu üzerinde taşıyan kişiyi, o tanrının hamiliği altına alıp, tüm kötülöklere karşı koruyacaktır.

Takıların bir başka kullanım özelliği de simgesel yanlarının bulunmasıdır. Bu simgeler çoğu zaman çağlar boyu devam eden bir sürekliliğe sahiptir. Örneğin hilal formu, Anadolu'da sadece Artemis kültü ile bağlantılı değildir. Erken dönemlerden günümüze, Asya'dan Mısır ve Avrupa'ya kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada tanrıçalarla ve kadınlarla ilişkili görölen bir semboldür.²⁹

Yukarıda belirttiğimiz gibi değişik kullanım amaçlarının yanında bazı takıların işlevsel olarak da yararlı olduğu görölmektedir. Kemer tokaları ile çengelli iğnelerin öncüsü ve süslü formu olan fibulalar, hem sarınarak kullanılan bol giysileri, özellikle de pelerin ve örtüleri tutarak rahat kullanılmasını sağlamış hem de süslenmek için bir araç olmuşlardır. Pandantif ve yüzük mühürler de bu anlamda işlevsel takılar grubu içinde değerlendirilmesi gereken zinet eşyalarıdır. Örneğin; Hititlerden (M.Ö. 1650- 1200)

²⁶Önder Bilgi- Hadi Özbal- Ünsal Yalçın, *Bakır Tunç Döküm Sanatı- Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004, 21

²⁷ Köroğlu, 2004, 16

²⁸ a.g.e., 16

²⁹ Altan Türe, *Takının Öyküsü Dünya Kuyumculuk Tarihi-1*, İstanbul, 2005, 40

günümüze altın ve bronzdan muska(amulet) olarak kullanıldığı arka yüzlerindeki halkalara dayanılarak söylenen tanrı ve hayvan heykelciklerinin yanı sıra kaş kısmı mühür amaçlı kullanılmış yüzükler ulaşmıştır.³⁰

Takıların yapımındaki malzemeler, dönemler ve kültürler arasında çağın teknolojisine uygun olarak çeşitlenmektedir. Başlangıçta; insanların çevrelerinden topladıkları hayvan kemikleri, deniz ve kara yumuşakçalarının kabukları şekillendirilip takı yapımında kullanılmıştır. Daha sonra süs taşları delinerek boncuk kolyeler yapılmıştır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte madenler işlenmeye başlanmış, bu da kuyumculukta önemli bir atılımı beraberinde getirmiştir.

Kuyumculukta kullanılan materyaller ekonomiyle sıkı ilişkiler içindedir. Kriz dönemlerinde bile insanların takılardan uzak kalmaları mümkün olmadığından pahalı malzemelerin yerini pişmiş toprak, kemik, cam, demir ve bronz gibi daha ucuz malzemelere bıraktığı gözlenmektedir.

Demir madeninin az bulunması sebebiyle ilkin süs eşyası daha sonra da günlük hayatta kullanılan araç gereçte kullanıldığı Demir çağında Urartular, maden işçiliğinde çok ileri düzeye gelmişlerdir. Urartulu kuyumcular granülasyon, döküm ve kabartma teknikleriyle güzel objeler yapmışlardır.³¹

“Urartu dönemi takılarını yalnız boncuklarla sınırlamak bu büyük uygarlığa haksızlık olur. ‘Fibula’ olarak adlandırılan saç bağlama halkaları, bilezikler, çeşitli metallere kostüm ve elbise iğneleri, küpeler ve kolyeler Urartu takı dünyasının şaheserlerini oluşturuyor. Urartu takılarında sadece metal ya da boncuk kullanılmakla yetinilmemiş değerli ve yarı değerli taşlar da takıları değerli kılmada ve süslemede kullanılmış. Üstelik bu taşlar sadece bölgeden değil, uzak Asya, İran ve Kafkasya bölgelerinden de yöreye getirilmiş. Urartularda yönetici sınıfından sıradan halka kadar her kesimin kullandığı takıların, kişilerin toplumsal statüsünü belirleyici birer obje olmalarının yanı sıra dini anlamlar taşıdıkları da genelde kabul edilir.”³²

2.2. TAKI TERMİNOLOJİSİ

Tezimizin bu bölümünde tez içeriğinde kullanılan ve konu üzerinde çalışmalar yapan bilim insanlarının takıları sınıflandırırken kullanmış oldukları terim ve kavramlar ile

³⁰ a.g.e., 20

³¹ K.R. Maxwell-Hyslop, *Western Asiatic Jewellery*, London, 1971,213

³² Rafet Çavuşoğlu, Haluk Perk, Takı Düşkünü Bir Uygarlık; Urartular, *SkyLife*, İstanbul, 2010

açıklamaları bulunmaktadır.

Pazubent: Kolun dirsekten yukarı kısmında kullanılan bir tür takıdır. Pazubent, kültür ve bölgelere göre çeşitli metallere farklı form ve stilde karşımıza çıkar. Tezimizde incelediğimiz pazubent örnekleri, "uç ve gövde" kısmından oluşur.

Bilezik: Kol bileği üzerinde kullanılan esnek ve dayanıklı bir tür takıdır. İlkel toplumlardan bu yana kadınlar kadar erkekler tarafından da kullanılmıştır. Genellikle her iki kol bileğinde bir veya birden fazla sayıda kullanılmaktadır.

Tezimizdeki bilezikler Urartu bileziklerine nazaran daha sade ve süsüz olarak değerlendirilebilir. Fakat bu durum birkaç örnekte değişmektedir. Bu bilezikleri baş ve gövde olarak iki unsur halinde incelemekteyiz. Gövde kısımları sade olup baş kısımlarında çeşitli süslemeler bulunmaktadır. Bu süslemeler genellikle naturalist hayvan figürleri olup seçilen hayvan genellikle yılanıdır. Ayrıca Erken Demir Çağ'ı bileziklerini iki grup olarak da değerlendirmemiz mümkündür. Birinci grupta dövülerek yassılaştırılmış bilezikler bulunurken ikinci grupta spiral şeklinde yapılmış bilezikler bulunmaktadır.

Süs İğnesi: Genellikle giysileri veya saçı bağlamak için, bazen de süs olarak kullanılan ince, düz, silindirik şeklinde ve metalden yapılan bir çeşit takıdır.

Tezimizde incelenen iğnelerin tamamının giysi iğnesi olduğu düşünülmektedir. İğne "baş ve gövde"³³ kısmından oluşmaktadır. Bu örnekler Urartu iğneleriyle karşılaştırıldığında daha kaba bir işçilikle yapıldığı gözlenmektedir. Ayrıca tezimize konu olan iğne örneklerinden bazıları Urartu iğnelerinin bir protopi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iğnelerde iğnenin baş kısmı çeşitli şekillerle süslenmiştir. Bu süsleme genellikle naturalist hayvan protomları³⁴ ve bitki şekilleridir.

Küpe: Kulakta bulunan deliğe geçirilerek, klips veya mandal gibi nesnelere tutturulan yahut kulak memesine tutturularak kullanılan bir tür takıdır.

İncelediğimiz küpeler genellikle uçları inceltilmiş basit bir halka biçiminden veya "V" kesitli küpeler ve pandandifli küperlerden oluşur.

Yüzük: Erkek veya kadınların herhangi bir parmaklarına taktıkları her nevi taşlı

³³ İğnenin baş ve üzerinde deliği bulunan gövde tabirleri için bkz. Gisela Zahlhaas, *Clothing Accessories and Jewellery, Urartu, A Metalworking Center In The First Millennium, B.C.E.*, (Yay. Haz. Rivka Merhav), Jerusalem, 1991, 190

³⁴ Protom genellikle hayvanların veya mitolojik yaratıkların baş, boyun kimi zamanda ön ayakla birlikte gövdenin bir kısmının tasviridir. Bkz. Recep Yıldırım, *Urartu İğneleri*, Ankara, 1989, 74

veya taşsız halkadır. Genellikle taşlı olanlarına yüzük, basit bir yuvarlaktan oluşana halka denir. Erken Demir Çağ'ı yüzükleri de diğer bütün takılar gibi oldukça sade tutulmuştur. Bu yüzükler genellikle yuvarlak kesitli halka veya yassı olarak nitelendirilebilir.

Amulet: Doğaüstü özelliklere sahip olduğu düşünülen, insanları kötülüklerden koruyarak şans getirdiğine inanılan, genellikle boyunda sallantı olarak kullanılan bir tür muskadır. Bu muskalar Erken Demir Çağ'ı takıları arasında da yer bulmuştur. İncelenen örneklerde genellikle ip delikli hayvan figürlü örnekler bulunmaktadır.

Mühür: Asıl işlevi, güvenliği sağlamak amacıyla, içine ticari eşya konmuş ve ağızları deri ya da kumaşla örtülmüş testi, çanak çömlek veyahut da iplerle sıkı sıkıya bağlanmış depo kapıları üzerine baskı yapmaktır. Günlük yaşamda sık kullanılmaları nedeniyle genellikle boyunda taşınmış ve zamanla birer amulet olarak kabul edilmişlerdir.³⁵ Tezimizde incelenen tüm amulet ve mühür örneklerinde ip deliği bulunur. Bunlar amulet-mühürlerin boyna asılması için yapılmış olmalıdırlar. Bazı örneklerde delik gövde üzerine açılmış bazılarında ise gövdenin üst kısmında bir tutamak şekline sokulmuştur. Bunlar için "ip deliği" veya "ip delikli tutamak" tabirleri kullanılmıştır.

Saç Spirali: Birden fazla sarmal dönüşe sahip olan bir tür saç süsüdür. M.Ö II. Bin yıldan beri Yakın Doğu' da bilinen saç spirallerinin altın, gümüş, bronz ve demir örnekleri vardır. Kimi örneklerin uç kısımları çeşitli motiflerle dekore edilmiştir fakat tezimize konu olan spirallerde buna benzer bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır.

Boncuk: İnsanoğlunun en eski süsleme araçlarından. Doğada ham olarak bulunan, çeşitli işlemler ile süsleme aracı veya takı haline dönüştürülen unsurdur. Boncuklar yalnızca bir süs elemanı, mücevher olmaktan çok daha derin anlamları vardır. Boncuk binlerce yıldır Anadolu halkı için nazar, uğur, sihir, tedavi, prestij gibi birçok anlam ifade etmektedir. Tezimize konu olan boncuklar genellikle mezarlardan ele geçen buluntulardan oluşmaktadır. Bu boncukların kullanım amacı gibi kullanım şekli de değişmektedir. Bazen kolye, bazen bilezik ve bazen de halhal olarak kullanıldığı yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir. Daha çok mezarlarda ele geçirilen çok sayıdaki bu objenin tarihsel önemi çoğu kez göz ardı edilmiş ve tarihlemeye pek yararlı olmayacakları öne sürülmüştür. Çünkü yapılan kazılarda ele geçen boncuklar dönemsel olarak değerlendirildiğinde farklı birçok dönem boncuğunun bir arada bulunduğu tespit

³⁵Sevin, 2003, 218

edilmiştir. Malzemenin çok ve sıkça kullanılmasından dolayı yapılan kazı ve araştırmalarda en çok ele geçen buluntu olmasına sebep olmuştur.

Örneğin tez konumuz dâhilindeki Karagündüz Erken Demir Çağ'ı Nekropolünden 2000 civarında boncuk ele geçmiştir.³⁶

2.3. TAKI YAPIMINDA KULLANILAN MALZEMELER

Doğu Anadolu Bölgesi'nin maden yatakları açısından zengin oluşu takı sanatının gelişmesinde önemli bir etkidir. Bölgede zengin olarak bulunan gümüş, kurşun, demir ve özellikle bakır madeni yatakları ilk kez Urartular döneminde çok büyük oranda işletilmiştir.³⁷ Urartu tarafından çok zengin olarak kullanılan bu madenler Erken Demir Çağ'da bu yoğunlukta kullanılamamıştır. Bunun sebebi bu madenleri işleme tekniklerinin yeterince gelişmemiş olmasıdır.

Tezimizde incelediğimiz takıların çoğunluğunu demirden yapılmış takılar oluşturmaktadır. Fakat bunun yanında ender olarak başka metallerin de kullanıldığı görülmektedir. İncelediğimiz takıların yapımında kullanılan malzemeye göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

	Toplam	Tunç	Demir	Altın	Gümüş	Kurşun	Diğer
İğne	43	8	35	-	-	-	-
Bilezik, Halhal	43	-	43	-	-	-	-
Yüzük	33	-	33	-	-	-	-
Küpe	13	1	-	6	3	-	-
Saç Spirali	1	-	-	1	-	-	-

³⁶ Necla Arslan Sevin, "Karagündüz ve Altıntepe Kazı Malzemeleri Işığında Van Gölü Havzası Boncukları", *Arkeoloji ve Sanat- 120*, İstanbul, 2004, 34

³⁷ Sevin, 2003, 217

Amulet ve Diğerleri	9	-	-	-	-	-	2

Tablo: 8 Tezimizdeki Takıların Malzemeye göre Dağılım Tablosu

Madenler doğada metalik ya da cevher olarak bulunur. Metalik haldeki madenlere "doğal madenler", içinde kimyasal bileşikler halinde madenler bulunan kayalara da "cevher" denir.³⁸

Bakır: Doğada hem doğal maden hem de cevher olarak bulunur. Doğal bakır dere yataklarında ya da bakır cevherlerinin aşınmış üst katmanlarında görülür. Bakır okside olan bir madendir; yüzeyi zaman içinde morumsu yeşil bir renk aldığından altın gibi kolay göze çarpmaz. Ancak okside olmuş bakır parçaları elle ovulunca alttaki kırmızı renk ortaya çıkar. Doğal bakır çok az bulunur; bakır cevheriyse bol ve yaygındır. Doğal bakır arıtılmış bakırdan daha saf bir madendir. Doğal bakırda çok az oranda altın, gümüş, demir ve antimon bulunmasına karşın cevherden sağlanan bakırda bunların yanı sıra çinko, kurşun, arsenik nikel ve kalay gibi madenlerde bulunur. Cevherden arıtılan bakır ikinci bir işlemle saflaştırılır. Bakır altın ve gümüşten daha sert bir madendir. Soğukken dövülürse sertleşir ve işlenemez. Dövülürken sertleşen bakır ateşle ısıtılarak yumuşatılır. Ancak bakır çok sıcakken de çekiçlenemediğinden, soğuk suya daldırılarak ılıklaştırılır; ani soğumayla daha da yumuşar. Bakırın önce ısıtılıp sonra suya daldırılarak yumuşatılmasına "tavlama" denir. Bakır özellikle dövme tekniği için elverişlidir; eridiği zaman kabarcıklandığı için döküm için uygun değildir.³⁹

Tunç: İçinde kalay bulunan bir bakır alaşımıdır. Saf bakır altın ve gümüşten daha sert bir madendir. Bakıra başka madenle karıştırılarak elde edilen alaşımlar, örneğin tunç, saf bakırdan daha sert ve dayanıklıdır. En nitelikli tunç içinde % 10 oranında kalay bulunan bakır alaşımıdır. Kalay bir kalay oksidi olan kasiterit cevherinden arıtılarak elde edilir. Sert bir maden olan tunç soğukken işlenemez; çekiçlenen tuncun bakır gibi, sık sık tavlama gerekir.⁴⁰ Dayanıklı olmasının yanında üstünlüğünü arttıran bir başka özelliği de, eridiği zaman bakır gibi kabarcıklaşmamasıdır. Bu nedenle tunç, döküm için çok uygun bir madendir. Kızılımsı sarı bir rengi vardır; ancak kimyasal yapısına ve dış etkenlere bağlı

³⁸ Ülker Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul, 1978, 193; a.y., "Maden Sanatı" Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi- II, İstanbul, 1997, 1138-1146.

³⁹ Metin SÖZEN, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1986, 201

⁴⁰ Bilgi- Özbal-Yalçın, a.g.e., 192

olarak sarıdan griye, kahverengiden siyaha kadar çeşitli renkler alabilir. Van Gölü Havzası Bakır yatakları açısından oldukça zengin olmasına karşın havza topraklarında kalay yoktur. Bu maden olasılıkla Afganistan ve orta Asya'dan getirilmiştir.⁴¹

Kurşun: Bir kurşun sülfürü olan galen cevherinden arıtılarak elde edilir. Galen arıtıldığında gümüş-kurşun karışımı bir alaşım verir, sonra kupelasyon yöntemiyle kurşun gümüşten ayrılır. Erimiş haldeki gümüş- kurşun alaşımının üstünden hava akımı geçirilerek kurşunun okside olması sağlanır. Gümüşten ayrılan kurşun oksidi ikinci kez arıtılarak metalik kurşun elde edilir. Erime noktası düşük olan kurşun, maden sanatında daha çok lehimcilikte ve madenlerin saflaştırılmasında kullanılır. Bazen de döküm yapılacak olan tunç ve pirinç alaşımlarına, akıcılık kazandırmak için düşük oranda karıştırılır.

Gümüş: Gri ve parlak renkli gümüş doğada hem doğal maden hem de cevher olarak bulunur. Doğal gümüş altın gibi dere yataklarından toplanır; ender olarak da kayaların içinde damar halinde görülür. Ancak doğal gümüş çok az bulunduğu için gümüş, galen ve gümüş klorürleri gibi cevherlerden ısısal işlemle arıtılarak elde edilir. Gümüş de altın gibi doğal bir madendir ve soğukken çekiçlenebilir.

Altın: Doğal bir madendir. Dağ ırmaklarının yataklarında, alüvyon birikintilerin arasında ufak külçecikler ya da kırıntılar halinde bulunur. Pas tutmayan altın, sarı rengi ve parlaklığı nedeniyle kolay göze çarpar. Ayrıca kuvars kayaların içinde damar halinde de görülür ve kayadan kırılarak çıkarılabilir. Yumuşak kolay işlenebilen ve soğukken çekiçlenebilen altın, saf bir maden değildir; içinde az oranda gümüş, bakır ve demir gibi madenlerde yer alır. Altını içindeki madenlerden ayırarak saflaştırma yöntemlerinin başlıcası "kurşun kupelasyonu" yani altını potada kurşunla birlikte eriterek ayırma yöntemidir. Altın cıvayla alaşım haline getirilip ardından ısısal işlem uygulanarak da saflaştırılabilir.

Demir: Demir doğada hem doğal maden hem de cevher olarak bulunur. Doğal demir, içinde yüksek oranda nikel bulunan meteorik demirdir. Doğada çok az bulunan meteorik demirin, demir teknolojisinin gelişimine bir katkısı olmamıştır. Oysa demir cevherleri (demir oksitleri) bol ve yaygındır. Demirin cevherden ayrılabilmesi için çok yüksek ısı sağlayan arıtma fırınları gerekir. Demir, bakır cevherlerinin arıtıldığı 800 c ısıda arıtılacak

⁴¹ Sevin, 2003, 219

olsa, sünger dokulu bir topak elde edilir ve bu topak tavlansa da işlenmez, ufalanır. İşlenebilen demir en az 1100 c ısıda, yakıt olarak da odun kömürünün kullanıldığı bir fırında arıtılan ve arıtıldıktan sonra yeniden defalarca çekiçlenerek elde edilen demirdir. Kızgın demir çekiçlenirken, arıtma sırasında odun kömüründen demirin yapısına karışan karbonun demir kristallerinin arasına yayılması sağlanır. Bu yöntemle elde edilen, yeterli sertlik kazanmış, işlenebilir demire "dövme demir" denir. Demirin niteliği içine karışan karbon oranına bağlıdır. Karbon oranı yükseldikçe demir sertleşir ve dayanıklılığı artar. Demir teknolojisinde ilk aşama olan dövme demir, işlenebilir bir maden olmakla birlikte, ancak tunç sertliğindedir. Bu nedenle de alet ve silah yapımında kullanılmak için tunçtan daha üstün bir gereç değildir.⁴²

Süs Taşları: İnsanlık tarihinde önemli dönüm noktalarından biri olan Neolitik Çağ ile birlikte, doğada bulunan renkli taşlar dikkat çekmiş olmalı ki süslenme ya da korunma amacıyla da olsa, bunlar delinip işlenmeye başlamıştır. Bu çağa ait yerleşim yerlerinde ortaya çıkartılan mezarlarda ölü armağanları arasında boncuk kolyeler de vardır. Süs taşları olarak adlandırılan renkli taşlardan yapılmış çeşitli şekillerdeki boncuk kolyeler günümüzde bile en sık kullanılan takılar arasındadır. Bunun dışında süs taşlarından çeşidi şekiller verilmiş parçalar, *montür* denilen çerçeveler içine yerleştirilerek de kullanılmıştır. Takı tarihinde uzun bir dönem taşlar sürtme yöntemiyle yuvarlak veya oval formda şekillendirilip parlatılmış (*kaboşon*) ve tıraşlama yöntemlerinin keşfedilmesiyle birlikte taşların ışıltısı arttırılabildiği. Literatürde süs taşlarına *gemme*, bilim dalına da *gemmeoloji* adı verilmektedir. *Gemme* kelimesi Lâtincede, tomurcuk anlamına gelmektedir ki eski insanlar değerli taşların, madenlerin bir nevi tomurcuklanması olduğunu düşünmüş olmalıdırlar. Uygarlığın gelişmesiyle birlikte süs taşları, değerli ve yarı değerli olarak ayrılmıştır. Aslında değerli ve yarı değerli taşları, değersiz olanlardan ayırt eden bilimsel bir kriter mevcut değildir. Değerli taşların anlamını tamamen insanlar belirlemişlerdir. Bu anlam her şeyden önce estetiğe ve ekonomiye dayanmaktadır. Değerli taşlara değerini veren nitelikler, güzellik, dayanıklılık ve nadir bulunmalarıdır. Güzelliği belirleyen renk ve parlaklıktır. Günümüzde uzmanlar değerli taş olarak elmas, safir, yakut ve zümrüt gibi dört şeffaf kristali kabul etmektedirler. Diğerleri ise yarı değerli taşlar veya süs taşları olarak adlandırılmaktadır. Yeryüzünün insanlara armağanı olan doğal renkli taşların her birinin farklı hastalıklara şifa olma, doğumu kolaylaştırma, kan kaybını önleme, nazar ve kötü ruhları uzaklaştırma, sevgilinin sadakatini güven altına

⁴² Bilgi-Özbal-Yalçın, *a.g.e.*, 53

alma, aşkın kalıcılığını sağlama, zekâyı arttırma, vakitsiz ölüm ve sel baskınını önleme gibi çoğu iyi olmak üzere sihirli güçleri olduğuna geçmişten günümüze değin inanılmıştır.⁴³ Tezimizde incelenen örnekler arasında çok miktarda bulunan boncuklar genel olarak süsleme elamanlarının başında gelmektedir.

Kuvars: Kuvars ailesine ait taşlar, çeşitli renklerde saydam, bazen de opak görünümdedir.

Amatist: Mor ile eflatun arasındaki çeşitli tonlarda, dayanıklı, sert bir kuvars çeşididir.

Granat (Grena, Lal Taşı): Volkanik kayaların içinde parça parça bulunan granat, özellikle Helenistik dönemden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Pembe, sarı, turuncu, siyah, zümrüt yeşili ve kırmızısı vardır. Vişneçürüğü rengindeki granat en değerli olanıdır.

Yeşim (Nephrit, Jade): Pembe ve açıktan koyuya doğru yeşilin pek çok tonuna sahip, parlak ve saydam olmayan bir taştır.

Lapis Lazuli: Koyu mavi renkte mat bir taştır. Çağlar boyunca en çok kullanılan süs taşlarından biri olmuştur.

Firuze (Turkuvaz): Antik ismi *callais'* tir. Gök mavisinden, yeşilimsi maviye kadar pek çok tonu vardır. Bazı firuzelerin içlerinde ince siyah damarlar bulunur.

Akik (Agat, Oniks): Antik ismi *achatestir*. Değişik renkli ve eş merkezli, düzgünce dairelerden oluşan kalseduan topaklarına akik denmiştir. Siyah-beyaz, gri damarlı ve daha pek çok rengi mevcuttur. Ayrıca değişik çizgi ve desenlere sahip bantlı akik çeşitleri de vardır. Siyah ve beyaz bantlı olanlarına *oniks* denmiştir. Bu grup taşlar *kameo*, mühür ve yüzük taşı yapımında dikey ve yatay kesildiğinde farklı renkler aldığı için tercih edilmişlerdir. Roma döneminde camdan yapılmış taklitleri yaygın olarak kullanılmıştır.⁴⁴

Kalseduan: Kuyumculukta en sık kullanılan taşlardan biridir. Beyaz, gri, açık mavi, sarı, gök mavisi, altın sarısı, yeşil, kırmızı ve bordo renkleri vardır. Bu sert taşın adını, Anadolu'dan ihraç edildiği liman olan Khalkedon (Kadıköy)'dan almıştır.

Opal: Kimyasal yönden yapısında %100 su bulunan silisyum mineralidir. Değişik renkleri ve çeşitleri vardır. Ateş opali, gök mavisi opali, sarı ve turuncu renkteki opal ve

⁴³ Köroğlu, 2004, 5

⁴⁴ Köroğlu, 2004, 6

daha pek çok rengi bulunur. Opal derken akla ilk gelen renk ve güzelliği açısından beğeni kazanan süt rengindeki beyaz opaldir.

Kaya Kristali (*Necef*): Kristalin içeren tabii kuvarstır. Renksiz ve saydam bir taş olan kaya kristali sert, soğuk ve çift kırılmalıdır.

Kemik: Organik maddeler arasında en dayanıklı malzemedir. İnsanlık tarihinin en eski devirlerinden itibaren araç gereç ve süs eşyalarının yapımında kullanılmıştır.

Fildişi: M.Ö. 3. binden itibaren bilinir. Hindistan ve Afrika'dan getirilmiştir. Takıların dışında, mobilya ve pek çok araç gerecin yapımında kullanılan kolay işlenebilen bir kemik çeşitidir.

Kehribar (*Amber*): Ağaçlar üzerinde oluşan reçineler, rüzgâr ve fırtınaların etkisiyle denize karışır. Baltık Denizi, Ukrayna, Romanya, İngiltere ve Sicilya kıyılarından çıkartılan kehribar, Tarih öncesi dönemlerden itibaren takı yapımında kullanılan en gözde taşlardan biri olmuştur. Antikçağda kehribarın sihirli olduğuna inanılmış ve ilaç yapımında da kullanılmıştır. Günümüzde de organik kökenli bu taştan güzellik kremleri yapılmaktadır.⁴⁵

İnci: İstiridye ve bunun gibi deniz kabuklularının içinden çıkan, kolayca delinebilen, sert ve sedefli tanelerdir. Genellikle deniz suyunda oluşmakla birlikte nehir ve dağ ırmaklarındaki tatlı su yumuşakçalarının içinde de incilere rastlanabilir. İncinin ortasında daima bir kum tanesi, bir parazit ve buna benzer bir madde vardır. Bu çekirdek yıllar boyunca üst üste binen kalsiyum karbonat tabakalarıyla kaplanmıştır.

Mercan: Sert ve kalkerli organik maddedir. Bunlar denizde yaşayan omurgasız ahtapotların iskeletleridir. Kırmızı, pembe, beyaz ve siyah renklindedir.

Cam: Kum, kireç taşı ve soda karışımından oluşan yapay bir üründür. Saydam, yan saydam ve opak çeşitleri vardır. Çabuk kırılır. Mezopotamya'da Tunç Çağı yaşanırken cam üretilmiş ve pişmiş toprak boncukları sırlamada kullanılmıştır. Boncuklardan başka, cam bilezik ve yüzükler de yapılmıştır. Camın içine metal oksitler katılarak renklendirilmiştir.

Pişmiş toprak (*Terra cotta*): Pişmiş topraktan yapılmış, sırlı ve sırsız boncuk, mühür ve sarkaçlar vardır. Özellikle Mısır'da görülen, fayans boncukları, sarı, mavi ve yeşil renklere sırlanmıştır. Sırsız pişmiş toprak boncuklarının üzerine, altın görünümü

⁴⁵ Köroğlu, 2004,5

kazandırmak için yıldız sürülmüştür.⁴⁶

⁴⁶ a.g.e., 8

2.4. TAKI YAPIMINDA KULLANILAN TEKNİKLER

Taki yapımında kullanılacak metaller, önce temel teknikler kullanılarak levha (*yaprak, varak*), tel ve kalıplara dökülmek suretiyle çeşitli formlar haline getirilirler. Metal levhalar külçelerin (*ingot*) dövülmesiyle elde edilmişlerdir. Kakma ve kalıba basma (*stampa*), kalıp üzerinde çalışma (sıvama) teknikleri yapım teknikleri olmalarının yanı sıra süsleme teknikleri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Eski çağlarda takıların yapımında kullanılan tel, çeşitli yöntemler ile elde ediliyordu. En basit yöntem; ince metal levhalardan kesilmiş dar şeritlerin, çekiçe düzelterek, bükerek ya da sert bir yüzeye sürterek yassı ve yuvarlak teller haline getirilmesiydi. Daha uzun tel gerekirse, tellerin uçları üst üste bindirilip ek yerleri çekiçlenerek yani soğuk basınç ile kaynak yapılıyordu. Tel yapma yöntemleri zaman içinde giderek gelişmiştir. Burma teller iki ya da daha çok sayıdaki telin birbirine dolanmasıyla, boncuklu teller ise çok özel kalıplar ve kesme yöntemleriyle elde edilmiştir. Takıların oluşturulmasındaki en yaygın ve en sık kullanılan teknik, döküm tekniğidir. Dolu döküm ve içi boş döküm olmak üzere iki tip döküm yapılmıştır. Farklı dönemlere ait takıların yapımında kullanılmış açık taş kalıplar da mevcuttur.⁴⁷

Tezimizde incelediğimiz Erken Demir Çağ'ı takılarının birçoğu çeşitli madenlerden yapılmıştır. Bu nedenle takı yapımında aynı zamanda madenin keşfine bağlı olarak gelişen maden sanatı tekniklerinin uygulanmıştır. İncelediğimiz takılar dövme ve döküm tekniği kullanılarak üretilmişlerdir. Kimi örneklerde iki teknik birden kullanılmıştır.

Dövme: Doğal madenlerin keşfedilmesinden itibaren kullanılmaya başlanan tekniktir. İnce bir levhanın kütük ya da örs üstünde taş, çekiç gibi aletlerle dövülerek biçimlendirilmesidir. Bakırın önce ısıtılıp sonra suya daldırılarak yumuşatılması yani tavlamanın keşfi maden sanatından ana yapım tekniklerinden biri olan dövme tekniğinin gelişmesine yol açmıştır.⁴⁸

Döküm: Potada eritilmiş madenlerin istenilen biçimlerde hazırlanmış toprak, taş veya demirden kalıplara dökülerek dondurulmasıdır. Dövme tekniğinde sanatçı her parçayı tek tek şekillendirmek zorundayken dökme tekniğinde çok sayıda eser birden fazla kalıba aynı anda dökülebilmektedir.

⁴⁷ Koroğlu, 2004,9

⁴⁸ Erginsoy, a.g.e., 52

Dövme ve döküm tekniğiyle yapılan takılar çeşitli şekillerde süslenmiştir. Bu tekniklere aşağıda yer verilmiştir.

Ajur: Madeni eserlerin üzerine genellikle kesici ve delici aletler kullanarak, delikli desenlerin yapılması tekniğidir. Delik işi tekniği olarak da bilinir.

Granül: Çok küçük altın veya gümüş topçukların (granül) birleştirilmesiyle yapılan bezeme tekniğine denir. Ters piramit sarkaçlı küpelerde kullanılmıştır.

Kazıma: Madeni yapıtların üstünü çizgiler ve yivlerle bezeme tekniğidir. Kazımada ucu sivri aletler kullanılır. Kazıma sırasında açılan yivler içindeki maden kalıntıları kesilerek temizlenir. Bilezik, iğne, yüzük ve amulet-mühürlerde uygulanmıştır.

Kabartma Tekniği (*Repousse*): Madeni eserlerin üzerine kabartma aletleri ve çekiç kullanarak, kabartma süslemeler yapıldığı tekniğe kabartma tekniği denir (levha II.1, resim 38). Kabartmalar, maden tabakasına dıştan (yüz) ve içten (ters) ya da her ikisi birlikte çekiçlenerek uygulanır. Her iki kabartma yönteminde de esas, düz olmayan bir satıh elde ederek ışık-gölge oyunları sağlamaktır. Yunan, Roma ve Bizans dönemine ait kabartma tekniği ile yapılmış bazı takı örneklerinde darbelere karşı önlem olarak, reçine ve alçıdan meydana gelen bir dolgu maddesi kullanılmıştır. Kabartma, kuyumculuk tarihi boyunca kullanılan en eski tekniklerden biridir.

Kalıpla Kabartma Tekniği (*Stampa*): Kabartma desenlerle süslenecek bir eser üzerinde, aynı desenin tekrarlanması gerekiyorsa, kuyumcu ustası bu desenleri uygulamada kabartma tekniği kullanmaz. Seri üretimler gerektiğinde, aynı sonuca daha çabuk ve kolaylıkla ulaşacağı kalıp ile kabartma, kalıp çarpma veya stampa denilen yöntemi uygulamayı tercih etmiştir. Bu yöntemde, üzerinde kabartılması istenen desenlerin negatifi oyulmuş olan kalın bir çubuk ya da karşılıklı düzleştirilmiş yüzleri olan makas benzeri çelik aletler kullanılır.⁴⁹

Diğer bir kalıpla kabartma yönteminde ise, üzerinde kabartma olarak yapılması istenen desenin negatifi bulunan kalıbın üzerine, tavllanmış haldeki madeni levha konup, arkasından çekiçlenerek levhanın oyuğun şeklini alması sağlanır. Böylece kalıba oyulan negatif desen, madeni eserin üzerine hem pozitif hem de kabartma olarak çıkar. Bu işlem istenen yerlerde tekrarlanır. Kalıpla kabartma yöntemi ile çeşitli kabartmalı takılar,

⁴⁹ Köroğlu, 2004,11

paralar ve altın varaktan yaprak şeklindeki çelenk ve *diademler* üretilmiştir.

Kazıma Tekniği: Metaller üzerine çelik kalemlerle yazı ve şekiller çizmeye ya da oymaya kazıma tekniği denir. Kazıma tekniğinde açılan yivlerin içi boş bırakılır. Kazıma yönteminde derin yivler açmak için yaklaşık 15 cm uzunluğunda ucu keskin çelik kalemler veya keski (*hurin*) kullanılmıştır.⁵⁰

Granülasyon Tekniği (Taneleme - Güverse - Habbeleme): Granülasyon tekniği bir metal zemin üzerinde, küçük metal topçukların çeşitli şekillerde dizilmesiyle yapılan bezemeye denir. Bu küçük kürecikler kömür tozu tabakası üzerine açılan küçük çukurların üzerine serpilerek altın kırıntıları, ısıtılıp eritildiğinde kendiliğinden oluşurlar. Daha sonra bu topçuklar boyutlarına göre ayrılarak istenilen yere lehimlenir.⁵¹

3. ERKEN DEMİR ÇAĞI

Tezimizin giriş bölümünde de anlatıldığı gibi Doğu Anadolu'nun kuzeyi yani Van Gölü Havzası için Erken Demir Çağı yaklaşık beş yüz yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Son Tunç Çağı (STÇ) ve Demir Çağı'nın (DÇ) başlarında yani M.Ö. II. binyılın ikinci yarısı içinde Van Gölü Havzası'ndaki sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmeler ile bunların nedenleri hakkında bilinenler azdır. Bu sebeple de M.Ö. IX. yüzyılın ortalarından VII. yüzyılın ortalarına kadar merkezi bir devlet olan Urartuların kökenleri hâlâ aydınlatılabilmemiş değildir. Yayla kültürü yönü ağır basan bir aşiret düzeninden bunun tam tersi gelişmiş bürokratik ve merkezi bir devlet sistemine nasıl geçilebildiği ve bu geçişin aşamalardan meydana geldiği ve Urartu Krallığına giden erken aşiret düzeninin ilişkisi hakkında bilgi çıkarmak zordur. Van Gölü Havzası'nda 19. yüzyılın sonlarına doğru başlayan araştırma ve kazıların daha çok Urartu Krallığı üzerinde odaklanmış olması bu konuda daha fazla bilgi edinilmesini zorlaştırır.

Son yıllarda Doğu Anadolu yaylalarında sürdürülen yeni yüzey araştırmaları ile Karagündüz, Dilkaya, Hakkâri Yoncatepe ve Kalecik Nekropolündeki gibi mezarlık kazıları, özellikle Van Gölü havzası ve yakın çevresinin M.Ö. II. binyılın sonlarında ve I. binyılın başlarındaki durumu hakkında daha güvenilir arkeolojik belgeler sunmaya başlamıştır.⁵²

⁵⁰ Köroğlu, 2004, 10

⁵¹ a.g.e., 11

⁵² Aynur Özfirat, "Doğu Anadolu Yayla Kültürleri", İstanbul, 2001b, 83, ; Sevin-Kavaklı, 1996a; Veli Sevin, Ersin Kavaklı "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", XVII. Kazı Sonuçları

Buna mukabil, Kuzeybatı İran ve özellikle Ermenistan'da hayata geçirilen yeni çalışmalar da Son Tunç/Erken Demir Çağlarının bu dönemin belirlenmesine katkı sağlamıştır.⁵³ Bu durum karşısında önceleri sıklıkla yinelenen Urartu Devleti'nin tarih sahnesinde birden bire parladığı görüşü terk edilmek zorunda kalmıştır artık.(Harita: 1)

Son yıllarda yürütülen arkeolojik kazı ve araştırmalar M.Ö. III. Binyılın sonlarından başlayarak, neredeyse tüm Traskafkasya ile birlikte, eskinin yerleşik çiftçi-köylü yaşantısının büyük çapta kesintiye uğradığı, buna karşılık küçükbaş hayvan besiciliği ve pastoralist ya da yarı-pastoralist bir yaşama geçildiği; yerleşme yerlerinin seçimi ve planlamada önemli değişme ve gelişmeler olduğunu ortaya koymuştur. Yaşam şeklinin değişikliğe uğradığı ve u yeni yarı pastoral kültürde toprak sahibi olanlar ile o topraklarda çalışanlar arasında bir tabaka farkı olduğu yapılan incelemelerde ele geçen buluntuların niteliklerinden de anlaşılmaktadır. Örneğin; 1940'larda Trialeti'deki V no'lu kurganda bulunan üzeri kabartma tekniğiyle süslenmiş gümüş kadeh ile 1948'de Kirovakan'da bulunan arslan kabartmalı altın kâse, 1987'de Ermenistan'da, Karasamb'daki büyük kurganda saptanan, üzeri ziyafet, av ve savaş kabartmaları ile süslü gümüş kadeh ve son olarak 1998'de Hakkâri'de ele geçirilmiş kabartmalı steller güçlü ve zengin bir elit-yönetici sınıfın en belirgin ve şaşırtıcı kanıtlarıdır.⁵⁴

İklim ve coğrafi koşullar bu yöre insanların göçebe/yarı-göçebe hayvancı olarak yaşaması için daha elverişli; hayvancılıktan elde edilebilecek potansiyel gelir de, her türlü tehlikesine karşın, daha istikrarlı idi.

Nitekim Doğu Anadolu toplumlarının daha İlk Tunç Çağı'ndan (ITÇ) başlayarak çiftçi-köylülüğün yanında kısmen yarı-pastoral bir yaşam biçimini benimsedikleri anlaşılmaktadır.⁵⁵

Gerçekten de Van Gölü'nün doğu kıyısında, Süphan Dağı eteklerindeki, Orta Tunç

Toplantısı-I, Ankara, 1996, 337-361; Veli Sevin, "The Origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz excavations", *Anatolian Studies* 49, 1999, 159-164; Veli Sevin, "The Early Iron Age in the Van Region", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond* : (yay. haz. A. Smith, K. Rubinson), California, 2003, 185-196; Veli Sevin, "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia", Ch. A. Burney's Festschrift, 2003, 34; Oktay Belli- Erkan Konyar, "Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel Aviv* 28/2, 2001,169-212; Oktay Belli, "An Early Iron Age Cemetery in the Van Region: Ernis-Evditepe", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey* (yay. haz. O.Belli), İstanbul, 2001, 145-149.

⁵³ W.Kleiss-S.Kroll, "Die Burgen von Libliuni (Seqindel)", *Archâologische Mitteilungen aus*

Iran: 13, 1980, 21-61; A.Smith, "The Making of an Urartian Landscape in Southern Trascaucasia: A Study of Political Architectonics", *American Journal of Archaeology* 103,1999, 45-71; A.Smith, K. Kafadarian, "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia", *Iran* 34, 1996, 23-37

⁵⁴ Sevin, 2004, 356; Konstantin Kuşnareva, "The Southern Caucasus in Prehistory", *Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to Second Millennium B.C.*, (ing. çev. H.N.Michael), Philadelphia, 1997, 207

⁵⁵ Sevin, 2004, 357; Antonio Sagona, "The Caucasian Region in the Early Bronze Age", *BAR International Series 214(i)*, Oxford, 1984, 314; Kuşnareva, a.g.e., 208

Çağı'nda (OTÇ) yoğun şekilde yaylak olarak kullanılmış Sütey Yaylaları'nın ETr. Dönemi'ne değin uzanan bir geçmişi olduğu belirlenmiştir. Öyle anlaşılıyor ki coğrafi yapı Doğu Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğusu ile Transkafkasya halklarının göçebe/yarı-göçebe hayvancılığı çok erken tarihlerden başlayarak ekonomik geçimin temel yolu olarak algılamalarına yol açmıştır. Ancak burada biz, daha çok Van Gölü havzasında M.Ö. II. binyılın ikinci yarısı içindeki aşiret kültürlerinin kazı ve yüzey araştırması malzemelerine dayanan güvenilir arkeolojik materyalleri ile bunların tasnifi ve Orta Tunç Çağ (OTÇ) kültürleriyle bir ilişkisinin olup olmadığı ve nihayet Son Tunç/Erken Demir Çağı'nın (STÇ-EDÇ) kronolojisi üzerinde durmaya çalışacağız. Çeşitli bölgesel alt gruplara ayrılabilen OTÇ boyalı çanak çömlek kültürü yaklaşık olarak M.Ö. 2000'ler ve hatta biraz öncesinden başlayarak, hiç olmazsa Van Gölü havzasında M.Ö. XIV. yüzyıla değin sürüp gitmiş görünür⁵⁶.

Yoğun bir pastoralist yaşantı ile karakterlenen bu kültür daha çok yüksek yaylalardaki mezarlıklar ve kurgan türü mezar anıtlarından tanınır. Gerçekten de bugüne değin Nahçıvan'daki II. Kültepe ve Azerbaycan'daki Üzerliktepe dışında OTÇ'na tarihlenebilecek kale türünde herhangi bir savunma tesisine rastanabilmiş değildir. A. Özfırat Muş'un kuzeyindeki Yılankale⁵⁷ ve Ahlât'ın kuzeyindeki Haydarkale'de⁵⁸ az sayıda Van-Urmiye türü boya bezemeli çanak çömlek parçaları ele geçirmiş olmakla birlikte, bu alanlardan toplanan malzemede yoğunluğu DÇ türü devetüyü renkli mallardadır. Bu yüzden söz konusu yüksek kalelerin, A. Özfırat'ın da inandığı gibi, daha çok EDÇ'na ya da ODÇ'na tarihlenmesi olası görünmektedir. İçine genellikle kremasyon, kimi zaman da inhumasyon türünde gömüler yapılan mezarlar genellikle tek kişiliktir. Mezarlara, iyi tanınan boya bezemeli ve monokrom çanak çömleklerin yanında, tunçtan kovanlı mızrak uçları, kılıçlar, hançerler, gümüş ve tunçtan törensel baltalar, gümüş ve altın kaplar ve çok sayıda boncuk bırakılmıştır.⁵⁹ Ancak, ne yazık ki yağmalanmış olduklarından Van Gölü havzasının OTÇ ölü gömme gelenekleri konusunda şimdilik fazla bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. Bununla birlikte, tümünün ortalama 2000–2500 m. yüksekliğinde ve daha çok yaz aylarında kullanılmaya elverişli, zengin

⁵⁶ Özfırat, 2001b, 121; a.y., "Van-Urmiye Painted Pottery from Hakkari", *Archâologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 34, 2002, 220

⁵⁷ Aynur Özfırat, "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1999, 16; a.y., "Erste Betrachtungen zum ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr.", *İstanbul Mitteilungen*, 2001, 41; a.y., "Research on the Cultures of East Anatolia in the Second Millennium B.C.", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (Yay. haz. O. Belli)*, İstanbul, 2001, 327

⁵⁸ Aynur Özfırat, "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 2000, 198

⁵⁹ Kuşnareva, a.g.e., 209

otlaklarla kaplı yayla görünümündeki dağ eteklerinde kümелendiđi, buna karşılık alüvyonlu ovaların ise hiç tercih edilmediği anlaşılmaktadır.⁶⁰ Tam anlamıyla açık olmasa da, pastoral karakterli bu kültürün M.Ö. XIV. yüzyıla doğru yavaş yavaş son bulduğu, yerine biraz daha farklı bir toplumsal örgütlenme modeli ve kültürün ortaya çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır.⁶¹ STÇ-EDÇ denilebilecek evrede eskinin göçebe aşiret örgütlenmesinden daha ileri bir siyasal ve sosyal yapılanmaya doğru adımlar atılmış, yer seçimi ilkeleri değişmiş ve belki de giderek artan zenginlik ve mal varlığının bir sonucu olarak taştan surlarla çevrili kalelere gerek duyulmaya başlamıştır.⁶²

4. VAN GÖLÜ HAVZASI ERKEN DEMİR ÇAĞI MERKEZLERİ VE TAKILARI

Coğrafyasına bakıldığında yüksek yaylalar görünümündeki Doğu Anadolu bölgesi aslında Transkafkasya'nın batıya doğru bir uzantısı durumundadır. Transkafkasya kültürlerinin Türkiye sınırları içine yayılmış olması da bu durumun bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Vangölü Havzasında da bu etkiler izlenebilmektedir. Son yıllara kadar bu bölgede M.Ö. 2. binyıl kültürlerinin tanınmasına yönelik olarak esaslı bir yüzey araştırması ve kazı gerçekleştirilmiş değildir lakin son yıllarda bu bölge ve Erken Demir Çağı Doğu Anadolu'su ilgi çekmeğe ve araştırmacılar tarafından incelenmeğe başlanmıştır. Yapılan araştırmaların yanı sıra bölgede yapılan kazılardan elde edilen malzemede değerlendirilmeye çalışılmıştır. Aşağıda teker teker ele alınacak olan merkezler ve bu merkezlerden ele geçen buluntular ışığında bu tartışmalı konuya bir açıklık getirilmeye yönelik olarak incelenmiştir.

4.1. KARAGÜNDÜZ NEKROPOLÜ VE TAKILARI

Karagündüz Nekropolü Özalp'dan doğup 1810 m. rakımlı Erçek Gölü'ne dökülen Memedik Çayı'nın oluşturduğu "Erçek Düzü" adı verilen vadinin kuzeybatı uç kesiminde, Erken Transkafkasya döneminden beri iskan edildiği yapılan araştırma ve incelemelerle anlaşılan 130x75x10 m. boyutlarındaki bir höyüğün 1.5 km. doğusundadır.⁶³ Mezarlık alanı kuzeyden güneye doğru hafif meyilli tarıma elverişli bir arazide yer alır.(Harita: 2)⁶⁴

⁶⁰ Özfirat, 2001b, 122; a.y., "Erste Betrachtungen zum ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr.", *İstanbul Mitteilungen*, 2001, 41

⁶¹ P.Avetisyan, R. Badalyan, A. T. Smith, "Preliminary Report on the 1998 Archaeological Investigations of Project Aragats in the Tsakahovit Plain, Armenia", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 42/1, 2000

⁶² Sevin, 2004, 375

⁶³ Özfirat, 2001b, 83

⁶⁴ Sevin-Kavaklı, 1996a.,16

1994–1999 yılları arasında Van Müze Müdürlüğü tarafından Prof. Dr. Veli Sevin ve Ersin Kavaklı başkanlıklarında kurtarma kazıları yapılmıştır. Yapılan çalışmalar tespit edilen 10 adet dromoslu oda mezar üzerinde yoğunlaşmıştır.⁶⁵

İncelenen bu mezarlar; Yüzeyden 0.50–1.00 m. kadar derindeki mezarlar dromoslu oda türündedir ve içlerine çok sayıda gömü yapılmıştır. Mezar odaları toprağa kazılmış çukurların içine kaba taşlardan örgülü duvarlarla oluşturulmuşlardır. Genellikle kuzeydoğu-güneybatı yönleri doğrultusundaki odaların güneybatıdaki dar yüzleri önünde küçük bir ön giriş mekânı (dromos) bulunmaktadır. Burası bazen toprağa kazılmış basit bir çukur; bazen de çevresi taşlarla örülmüş düzenli bir giriş mekânı görünümündedir. Dromosun tabanı mezar odasından daha yüksek konumdadır ve yan yüzlerinden birinde gömü odasına ulaşan alçak bir kapı bulunmaktadır. Kapılar gömüler yapıldıktan sonra önlerine ağır dik sal taşı levhalar yerleştirilerek kapatılmış, sonra da dromos, yeni bir gömü yapıldığına değin, taş ve toprakla doldurularak köreltilmiştir.⁶⁶

Karagündüz'dekilere yakın ve hemen hemen çağdaş oda-mezara şimdiye değin yalnızca Van havzasındaki Ernis(Ünseli) ile biraz daha geç döneme ait olmakla birlikte Dilkaya ve Kalecik Nekropolünde rastlanmıştır.

Karagündüz oda-mezarında yapılan inceler sonucunda bu mezarlarda daima çok sayıda iskelet bulunduğu görülmüştür. Mezarın büyüklüğü ile oranlı olarak gömü sayısı 20'den 80'e kadar değişebilmektedir. Ölen kişi mezara ayaklar karna çekik olarak yani hokey durumunda ve belli bir yön anlayışı olmaksızın, bir yanı üzerine gelecek şekilde yatırılmış, her yeni ceset geldiğinde eski ceset geriye doğru itilerek ya da toplanarak oda da yer açılmış, bunun sonucunda da eski iskeletler odaların arka duvarlarında zamanla bir kemik yığını haline gelmişlerdir. Böylelikle her mezarda yalnızca en son gömülen kişinin gömülüş şekli korunabilmiştir. *"Bu, klasik Urartu oda mezarlarından tanıdığımız bir gömü özelliği olup, aynı tür görenek Asur oda mezarlarından Orta Asur Dönemi'nden belli uygulama alanı bulunmuştur."*⁶⁷

Bulunan kemikler üzerinde yapılan araştırmalar ölen kişinin mezarlara bir kumaşa sarılı ya da giyimli olarak bırakıldığını göstermektedir. Özellikle demir eserler üzerinde

⁶⁵ Veli Sevin-Ersin Kavaklı, "Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazılan 1992–1993", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, Ankara, 1995; a.y., "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, Ankara, 1996, 337; Veli Sevin-Ersin Kavaklı, Aynur Özfrat, "Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, Ankara, 2000, 410

⁶⁶ Sevin-Kavaklı, 1996a.,15

⁶⁷ Sevin-Kavaklı, 1996a., 23; Veli Sevin, "Urartu Oda Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", *Anatolian Iron Ages 1, The Proceedings of the 1. Anatolian Iron Age Colloquium Held at İzmir 24-27 April 1984*, (Ed. A. Çilingiroğlu), İzmir, 1987

bu kumaşa ilişkin izlere rastlanmıştır. Ayrıca kimi iskeletlerin omuzları üzerinde karşılaşılan in-situ olarak bulunan süs iğneleri de bir giysinin varlığına işaret etmektedir.

Bazı mezarlarda, normal gömülerin yanında yakılarak gömülmüş kişilerin varlığı da anlaşılmaktadır. Bu tür gömünün izleri incelendiğinde çocuk dişlerinin bulunması kremasyonun olasılıkla yalnızca küçük çocuklara uygulanmış olabileceğine düşündürmektedir. Yakılan cesetlerin kül ve kemik parçalarının, Urartu örneklerindeki gibi, urnelere yerleştirildiğine ilişkin bir iz yoktur, arta kalanlar olasılıkla kumaş bir torba içinde odanın bir köşesine bırakılmıştır.⁶⁸ Ancak yakma ve normal gömünün aynı mezarda yan yana bulunuşu Urartu mezarlarından tanıdığımız başka bir özelliktir.

Erkek ve kadınların aynı odalara gömüldükleri ve aralarında, gömme biçimi açısından cinsiyete dayalı bir fark gözetilmediği bulunan insan iskeletleri üzerinde yapılan antropolojik incelemelerden anlaşılmaktadır.

Ölüm halinin bir törenle kutsandığı ve ölen herkes için bir tören yapıldığı ele geçen mezar armağanları ve keramikler incelendiğinde açıkça görülmektedir. Ölülerle birlikte mezarlara çeşitli armağanlar bırakılmıştır. Bunlar arasında değişmeyenler, her ceset için bir set oluşturacak türdeki, pişmiş topraktan açığağızlı bir çanak ile dar ağızlı ve yüksek ya da alçak boyunlu bir çömlektir. Bunlardan ilkinde çoğu kez kuzu-oğlak türü hayvanlara ait omurga parçaları ele geçirilmiştir. Ötekine ise sıvı konduğu anlaşılmıştır. Bir mezarda (K 6–7) kaplara konulmuş yiyeceklerle birlikte, koyun-oğlak türü hayvanlara ait alt çene parçaları ele geçirilmiştir.

Mezarlara ölü ile birlikte yiyecek bırakma, Anadolu’da III. Binyıldan beri uygulama alanı bulmuş bir görenektir. Bunların, yalnızca öteki dünyaya uğurlanan ölüye bırakılan bir yolluk ya da kesilen kurbandan çok, yaşayanları da kapsayan bir ölü yemeği ile ilgili olduğunu sanılmaktadır. Nitekim gerek Karagündüz ve gerekse Dilkaya’da kimi mezar odalarının hemen bitişiğinde tandır ya da ocaklar bulunmuştur. Son derecede ilginç olan bu durum, gömü sırasında yemekli bir tören yapıldığına ve bu tören için kesilen küçükbaş hayvanların mezarlıklarda pişirilmiş olabileceğine işaret etmektedir.⁶⁹

Gömü töreni sırasında karanlık oda-mezarı aydınlatmak amacıyla pişmiş topraktan kandiller kullanılmıştır. Yayvan bir çanak türündeki bu kandiller, sonradan tanıyacağımız çift hazneli Urartuların örneklerinden farklıdır.

Mezara çanak çömlekle yanında çok sayıda mezar armağanı da bırakıldığı saptanmıştır. Bunlar kişisel süs eşyaları ile silahlardır. Aynı şekilde, klasik Urartu

⁶⁸ Sevin, 2004, 365

⁶⁹ Sevin-Kavaklı, 1996a, 26

örneklerinden farklı olarak odalara mobilya ve at-koşum takımı parçaları konulduğuna dair bir ize rastlanmamıştır.

Karagündüz Nekropolü'nde ele geçirilen mezar armağanlarından çok büyük bir bölümü, sayıları birkaç yüzü bulan çanak çömlekler oluşturur. Her ceset için biri et, ötekide içki türünde yiyeceklerin pişmiş topraktan kaplar içinde bırakılmış olması sayısal kabarıklığın tek nedenidir.

Karagündüz'deki mezar mimarisi ile ölü gömme geleneklerinin benzerliğinin yanı sıra, mezarlardan ele geçen mezar armağanlarının Ururtular mezarlarına oldukça yakın özellikler göstermektedir. Bu durumun Ernis (Ünseli) nekropolü için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık, yukarıda belirtildiği üzere, Urartu Krallığı döneminde hiç görülmeyen önemli özelliklerin bulunduğu da açıktır. Bu farklı özellikler Karagündüz ve Ernis mezarları ile klasik Urartu mezarları arasında belirgin bir zaman farkı bulunduğunun göstergeleri bulunmaktadır. Genel olarak ele alındığında, aralarında ufak tefek farklılıklar olmakla birlikte, araştırması yapılan tüm mezarların Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II'nin erken evreleri ile çağdaş olabileceğini söyleyebiliriz. Bu dönem Kuzeybatı İran terminolojileriyle "Demir II" ya da "Late Grey Ware Horizon" (İ.Ö.1000–800) olarak tanımlanmaktadır.⁷⁰

TAKILAR; Mezar armağanları arasında en ilginç demirden süs eşyaları ile törensel silahlar olmuştur. Daha sonraki klasik Urartu örneklerinde olduğu gibi, Karagündüz demirleri genellikle düşük karbonlu olarak üretilmiştir; ender olarak yüksek karbon içeren örneklere de rastlanmıştır. Tümü dövme tekniğinde yapılmıştır.⁷¹

En yaygın kullanım görmüş süs eşyaları, çoğu kez bilezik, bazen de halhal denilecek halkalardır. Halkaların yuvarlak kesitli ya da dövülerek ince bir şerit haline getirilmiş iki türü vardır. Bunlardan ilk türdekiler açıktağızlılar ya da iki ucu birbirine üzerine bindirilmişler olarak gruplanmaktadırlar. Açıktağız, kalın etli ve geniş çapların halhal olarak kullanılmış olduğu düşünülebilir. (Resim: 68-69-70-71-72-73-74-) Şimdilik yalnızca Karagündüz'e özgü görünen ikinci türdeki yassı bileziklerde ince ve kalın olarak iki gruba ayrılmaktadır.(Resim: 31-32-33-34-35-36-37) Bunların tunçtan ve biraz farklı olanlarına Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II'de rastlanmıştır. Batı İran ve Kafkasya'da İ.Ö. X. yüzyıldan IX. yüzyılın başına değin kullanım görmüş bileziklerin iskelet üzerindeki in situ durumlarından bir kola ve çok sayıda geçirildikleri anlaşılmaktadır. Ayak

⁷⁰ Sevin-Kavaklı, 1996a., 47

⁷¹ a.g.e., 48

bileğinde halhal bulunan bir cesede ise şimdilik rastlanmamıştır. ⁷²Bir başka türde ise Yuvarlak kesitli bu tür bileziklerde dövülerek çubuk haline getirilen maden spiral bir form kazandırılarak kullanılır.(Resim: 64-65-66)

Demir süs eşyaları arasında sevilen bir başka grupta yüzüklerdir. Bunlarda yuvarlak kesitli ve yassı şerit olmak üzere iki türdür. Yassılaştırılmıştır yüzüklerden çoğu düzken, bazıları da dış bükey profillidir. Yuvarlak kesitliler ise bazen basit halka, bazen de spirallidir. (Resim: 75-76-77-78-79-80-81) İn situ buluntulardan bunlarında birçok parmakta yan yana kullanıldıkları anlaşılmaktadır.(Çizim:1/10-11-12)(Çizim:6/15)

Çokça görülen mezar armağanlarından bir başkası da süs iğneleridir. Bunların çoğu kez pelerinlerin iki ucunu omuz üzerinde tutturmak amacıyla kullanıldıkları anlaşılmaktadır. (Resim: 106) Burada önce, ucu sivri yuvarlar bir çubuk haline getirilmiş olan iğnenin üst kısmına yakın bir bölümü dövülerek yassılaştırılmış ve sonrada buraya bir delik açılmıştır.

Bu delikten çeşitli boncuklardan oluşturulmuş bir sarkacın asılı olduğu bilinir. (Resim: 5) İğnelerin başları bazen topuz, bazen konik, bazen de dörtgen prizma biçimlidir

Bunların yakın benzerleri Ernis ve Dilkaya'da bulunmuştur. (Çizim:2/1-2)Bir örnekte ise iğnenin baş kısmına büyük bir akik taş yerleştirilmiştir. Taşlı iğnelere Hasanlu IV ve Geoy Tepe ile Orta Anadolu'daki İ.Ö.II. binyıl merkezlerinde rastlanmaktadır. ⁷³ İster meteorik, ister ergitilmiş olsun, demirin başlangıçta süs ve olasılıkla simgesel önem taşıyan değerli bir metal olduğu bilinmektedir. Karagündüz mezarlarının demir madeninin yalnızca ziynet eşyası ve bazen de törensel silah olarak kullanıldığı erken bir döneme ait oldukları kuşkusuzdur. Nitekim yukarıda sunduğumuz karşılaştırmalar nekropoldeki erken mezarların Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II'nin başarıyla çağdaş olabileceğine işaret etmektedir.

Karagündüz'deki tunç eserler demire kıyasla son derece azdır. Daha çok gelişkin dromoslu oda mezarlarda ele geçirilen tunç eserler daima süs eşyası olarak görülürler. Görece olarak en çok karşılaşılan tür ise süs iğneleridir. (Resim: 1) Fibula kullanıldığına ilişkin en küçük bir iz yoktur. Şimdiye değin bulunan tunç iğnelerin sayısı 8'dir. Yassılaştırılmış üst kesimine delik açılmış, yuvarlak kesitli basit bir örneğin yanında ki bu örneğin dikiş iğnesi olduğu düşünülmektedir genellikle çeşitli şekillerde dekore

⁷² a.g.e., 48-49

⁷³ 47

edilmişlerdir. Sırt sırta vermiş bir çift horoz, kartalı andıran tek bir kuş, haşhaş kapsülü ya da tomurcuklar bezeme öğelerini oluşturmaktadır. Yalnızca Van Gölü havzasına özgü bu türdeki iğnelere özellikle haşhaş kapsüllülerin paralelleri Urartu Krallığı döneminde sevilerek kullanım alanı bulmuştur.⁷⁴

Bunlardan küçük bir çocuk gömüsüyle (K9) birlikte ve çocuğun sağ omuzu üzerinde in situ durumda ele geçirilen tomurcuklu iğne özellikle dikkat çekicidir; çünkü burada, iğneye, içlerinde küçük bir mavi (göz) boncuğu da olmak üzere, çeşitli boncuklarla birlikte, üzeri bezemeli conus ve dentalium kabukları ile alçı taşından disk biçimli amulet-mühür bulunan bir sarkaç asılmıştır. (Resim: 5)

Yine birkaç örnekle temsil edilen bir başka tunç eser türü de yüzüklerdir. Basit halka ya da boğumlu olarak iki gruba ayrılabilen bu türdeki yüzüklerin benzerlerine Hasanlu IV, Khurvin ve Sialk gibi merkezlerde rastlanmaktadır.

Tunç aynı zamanda küpe yapımında da kullanılmıştır. Şimdiye dek ele geçirilen iki çift tunç küpeden biri yuvarlak firit boncuklu, öteki ise ince iki ucu ortaya doğru giderek şişkinleşen türdedir.

Şimdiye değin yalnızca tek bir altın esere rastlanmıştır. (Resim: 13) K2 mezarında bulunan bir parça, iki ucu sivri yuvarlak bir halka ile buna geçirilmiş kertikli kornalin boncuktan oluşturulmuş bir küpedir. Anadolu'da Asur Koloni Çağı'nın erken evrelerinden beri bilinen bu türde küpenin kullanımı Urartu Krallığı döneminde ufak bir değişikliklerle sürmüştür.

Mezarlarda şimdiye dek iki taş mühür ele geçirilmiştir. Bunlardan biri su mermerinden yapılmış olup, oturur durumda ve başını sola doğru çevirmiş bir buzağı şeklindedir. (Resim: 102) K5 mezarındaki bir kadın cesedinin boynunda, diğer boncuklarla birlikte bir kolye olarak kullanılmıştır. Dikdörtgen biçimli baskı yüzünde at üzerindeki bir tanrıya ellerini kaldırarak saygı duruşunda bulunan bir adoranta yer verilmiştir. Bu sahne gerek işçilik ve gerekse konu açısından klasik Urartu stilinden farklıdır.⁷⁵

Alçı taşından yapılmış ikinci mühür ise disk biçimlidir ve yukarıda belirtildiği üzere, bir çocuk mezarında (K9) iğne sarkacı olarak kullanılmıştır. (Resim: 101) Biraz aşınmış olmakla birlikte, baskı yüzlerinden birine Urartu gliptiğinin çok sevilen stilize kanatlı bir hayvan motifi kazılıdır ki bu, Van havzasında, Hasanlu IV'teki çağdaşlarından

⁷⁴ Veli Sevin-Ersin Kavaklı, "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara, 1996, 337-361

⁷⁵ Sevin-Kavaklı- Özfirat, 2000, 409-420

farklı bir mühürcülük ekolünün varlığı göstermesi açısından dikkat çekicidir. Buna karşılık her iki mühürün de gerçek işlevinden çok, Hasanlu IVB’de olduğu üzere, birer güç simgesi olarak kullanılmış oldukları söylenebilir.⁷⁶

Karagündüz mezarlarında çok sayıda boncuk ele geçirilmiştir. (Resim: 110 ile Resim 125 arası resimler) Sayıları binleri bulan bu boncukların cinsiyet ve yaş farkı gözetmeksizin çoğu kez kolye, bilezik ya da iğne sarkacı olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bunların süs fonksiyoları yanında, kötülüklerden koruyucu amulet olarak kabul edilmiş olmaları da olasıdır. En sık kullanılan boncuk cinsleri akik kornalin, cam ve frittir. Tunç, kemik, antimon, dağ kristali ve fayans daha azdır. (Resim: 111)

Conus, dentalium ve cyprea türünde deniz hayvanı kabukları da ender kullanım alanı bulmuştur. Cam boncukların tek renkli veya çekirdek kütleinin üzerine sarma yöntemiyle başka renkler uygulanarak görünümleri zenginleştirilmiş olanlarına da sıklıkla rastlanır.⁷⁷

4.2. ERNİS-EVDİTEPE KALESİ VE NEKROPOLÜ VE TAKILARI

Ernis-Evditepe Kalesi ve Nekropol alanı, bugünkü modern Van kentinin 80 km. kuzeyinde yer almaktadır. Evditepe’ye en yakın yerleşim merkezi, 1 km. kuzeyde bulunan Muradiye ilçesine bağlı, Ernis bucağıdır. Erciş ilçesinin de 18 km. doğusunda bulunan ve Evditepe olarak adlandırılan nekropol alanı, Van Gölü ile Ernis bucağı arasında çok geniş bir çevreye yayılmaktadır.(Harita: 1)

Van Bölgesi’nde Erken Demir Çağı’na ait kazısı yapılan ilk nekropol, Van Gölü’nün hemen kuzey kıyısında bulunan Ernis-Evditepe dir. Burası ilk kez 1935 yılında halkın yaptığı kaçak kazılar sonucunda taş sandık ve oda mezarlardan ele geçirilen 30 kadar çanak çömleğin Van Müzesi’ne getirilmesiyle, arkeoloji literatürüne adını duyurmuştur. Yörede araştırmalarda bulunan Prof. Dr. Afif Erzen ve çalışma arkadaşları da 1962–64 yılları arasında Ernis-Evditepe Nekropolünde kazılar yapmışlardır.⁷⁸ Tezimize konu olan buluntular bu kazılarda ele geçirilen ve Prof. Dr. Veli Sevin ve M. Taner Tarhan’ın Van müzesinde yaptıkları çalışma sırasında inceledikleri eserlerdir.⁷⁹1935’li yıllarda Van-Erciş modern karayolunun yapımı sırasında, ortasından geçen yol mezarlık alanını ikiye bölmüş ve konut alanları ile mezarların oldukça büyük bir kısmı da tahrip olmuştur.⁸⁰

⁷⁶ Sevin-Kavaklı, 1996a., 39

⁷⁷ a.g.e., 44

⁷⁸ Afif Erzen, " Ünseli (Ernis) Mezarlığı", *Bellekten* 111, 1964, 570

⁷⁹ Sevin, 1987, 169

⁸⁰ Belli-Konyar, 2003, 38

Evditepe'de yapılan çalışmalarda, Erken Demir Çağı'na tarihlenen diğer kaleler gibi, Evditepe'nin de kale, aşağı yerleşme ve nekropol alanı olmak üzere üçe ayrıldığı saptanmıştır.(Harita: 3-4) *“Mezar odaları ile yerleşmeye ait oldukları anlaşılan yapılar iç içedir. Bu durum yalnızca Ernis-Evditepe'ye özgü değildir. Örneğin Erken Demir Çağına ait Şorik, Panz, Nurkök ve Alacahan'da da mezarlar ile sivil yerleşmeye ait yapılarda da aynı yerleşme düzeni göze çarpar.”*⁸¹

Evditepe Nekropolü ve Kalesi incelenirken dikkati çeken durum diğer Erken Demir Çağ nekropolleri ve kaleleriyle benzer mimari özellikler taşıyan yapılar gözlenmiş olmasıdır. Duvarları oluşturan andezit taşının dış yüzeyi kabaca düzeltilmiş ve duvarlar arasında küçük taşlardan oluşan bir dolgu malzemesi kullanılmıştır.

Evditepe Kalesinin kuzey, kuzeydoğu ve güneydoğu eteklerinde oldukça geniş bir alana yayılan nekropol, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Erken Demir Çağı'na ait nekropollerin şimdiye kadarkiler içindekilerden en büyüğüdür. Nekropolün bir başka özelliği is, Erken Demir Çağı'nın yanı sıra, Urartu Dönemi'ne ait mezarların da bulunmuş olmasıdır. Bütün bu özelliklerinden dolayı Ernis-Evditepe Nekropolü, Doğu Anadolu Bölgesi'nde mezar mimarisinin gelişim evrelerinin izlenebildiği bir nekropoldür. Nekropol alanındaki mezarlar gerek mimari özellikleri ve gerekse gömü biçimleri göz önüne alındığında birkaç tipin belirgin olarak ön plana çıktığı göstermektedirler. Birbirinden farklı mimarideki bu mezarlar kronolojik bir sıralamayı da kısmen mümkün kılmaktadır.⁸²

Çeşitli mimari şekil ve düzen gösteren mezar odalarının genel özelliklerine bakıldığında; mezar odalarının toprak içine açılan çukurlara büyük sal taşları ile örülmüş duvarlarla oluşturulduktan görülmektedir. Belirgin bir yön anlayışı bulunmamakla birlikte doğu-batı doğrultusunda uzanan mezar odası sayısının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Mezar odaları birkaçı dışında tümüyle dikdörtgen veya kenarları hafifçe yuvarlatılmış (oval) dikdörtgen planlıdır. Yan duvarların yapımında bindirme tekniğinin kullanıldığı görülmüştür ve üst örtü neredeyse tüm mezarlarda iri ve yassı andezit bloklarla sağlanmıştır. Mezarların hiçbirinde ön girişe rastlanmamıştır. Birden fazla gömünün yapıldığı anlaşılan mezar odasına muhtemelen kısa duvar üzerinde yer alan daha küçük boyutlu sal taşının kaldırılmasıyla girilebilmektedir. Mezar odalarının derinliği içlerindeki dolgu topraktan dolayı tam olarak saptanamamakla birlikte 2 m. ye kadar ulaştıkları anlaşılmaktadır. Mezar odalarının duvarlarında mezar armağanlarının veya

⁸¹ a.g.e., 39

⁸² 40

kremasyon gömü kaplarının konulduğu niş benzeri herhangi bir açıklığa rastlanmamıştır.⁸³

TAKILAR; Daha önce tezimizin ikinci bölümünde tanıttığımız nekropolden ele geçen takılar Erken Demir Çağ'ına ait ele geçen ilk takılar olması sebebiyle oldukça önemlidir. Ernis-Evditepe Nekropolü takıları da diğer yerleşkelerde ele geçen takılar gibi mezarlarda bulunan mezar armağanı olarak değerlendirilen buluntulardır.

Ernis-Evditepe mezarlarından 40'ı aşkın demirden yapılmış buluntu ele geçirilmiştir. Bunlar arasında tezimize konu olan 7 adet gözlü iğne, 6 adet bilezik, 2 adet yüzük ve aşırı oksitlenme, kırılma ve deformasyondan ne olduğu tam olarak anlaşılmayan nesnelere bulunmaktadır.⁸⁴ Bronzdan yapılan takılar ise yok denecek kadar azdır. Bu buluntular arasında 1 adet bronz bilezik ve 1 adet bronz yüzük bulunmuştur. Kalay bu dönemde değerli ve çok az bulunan bir metal olduğu için bronz eşya, takı ve silah çok az sayıda üretilmiştir.⁸⁵

Mezar odalarından ele geçirilen ve tezimizde inceleyeceğimiz ilk buluntu topluluğu demirden dövülerek yapılmış süs iğneleridir. (Resim: 23-24-25-26) İnceleyeceğimiz 6 iğneden 3 tanesinde iğnenin deliği konik olarak yapılmış baştan sonra açılmıştır. Diğer üç örnekte ise iğnenin deliği yassılaştırılmış olan iğneni ortasında bulunmaktadır. Bu iğnelerin baş kısımları konik, dörtgen prizma biçimli veya çivi başı biçimindedir. Bu iğnelerin en kısası 6 cm. en uzun olanı ise 10 cm.dir. Ancak iğnelerin hemen hepsinin uç kısımları kırık olduğundan bu iğnelerin gerçek uzunluklarının 8 cm. ile 13-14 cm. arasında oldukları anlaşılmaktadır. Van Gölü Havzasında benzer biçim ve formlarda iğnelere Van Dilkaya Nekropolü, Karagündüz Nekropolü ve Yoncatepe Nekropollerinde rastlanmıştır. (Çizim: 2/1-2)

Diğer Erken Demir Çağ'ı olduğu gibi Ernis-Evditepe Nekropolünde de demirden yapılmış bilezikler bulunmuştur. İncelememize konu olan bilezikler arasında bulunan bileziklerin 3 tanesi yuvarlak kesitlidir.(Çizim: 4/1-2-3) Yuvarlak kesitli bileziklerin bir tanesinin ağzı açıktır, iki tanesinin ise ağız kısımlarından incelenen uç kısımlarının birbiri üzerine bindirme tekniğiyle oluşturulduğu gözlenmektedir. Kare kesitli olan bileziğin ise ağız kısmı açıktır.

Çapları 6,5-8,5 cm. arasında değişen bileziklerin ağırlıkları farklıdır. Bu

⁸³ Belli-Konyar, "The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia: Ernis-Evditepe", *Tel Aviv*, 2002, 143

⁸⁴ Sevin-Kavaklı, 1996a.,36

⁸⁵ Afif Erzen, Ünseli (Ernis) Mezarlığı, *Belleten- LXI*, 1964, 571

bileziklerde Karagündüz Nekropolünde görülen hayvan protomlu süsleme görülmezken bu bileziklerle ortak form ve şekillerde bileziklere Karagündüz ve Yoncatepe Nekropollerinde ve Hakkâri Mezarında da rastlanmıştır.

Mezarlarda ele geçen diğer bir takı çeşidi ise az sayıdaki yüzüklerdir. Dövme tekniğiyle düşük karbonlu demirden üretilen bu yüzüklerden tezimize konu olan iki yüzükten ilki yuvarlak kesitli ve ağız kısımları birbiri üstüne bindirilerek oluşturulan yaklaşık 1,5 cm. çapında halka şeklinde imal edilen yüzüktür.⁸⁶ İkinci yüzük ise örneğine Karagündüz Nekropolünde bir kadın iskeletinin parmağında rastladığımız yan yana üç halkanın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bronzdan yapılmış yüzüktür. (Çizim: 4/5) Ernis- Evditepe mezarında ele geçen yüzük de kırık olmasına karşın bu formu göstermektedir. Bu yüzükler bronzdan yuvarlak kesitli çubuğun sarmal halkaların birbirine yapıştirilerek halkalar oluşturacak şekilde tasarlanmıştır.

Görüldüğü gibi Ernis-Evditepe takıları da Erken Demir Çağ'ına tarihlenen diğer merkezlerde ele geçen takılar gibi Urartu madenciliği ve özellikle takı sanatı için kaynak olabilecek ürünler sunmaktadır. Urartu takı sanatında belirgin hale dönüşen formların ön çalışması sayılabilecek takı örnekleri geleneksel bir sanat anlayışının da göstergesidir.

4.3. YONCATEPE KALESİ VE NEKROPOLÜ VE TAKILARI

Van kentinin 9 km. güneydoğusunda yer alan Yukarı Bakraçlı köyünün yaklaşık 1.5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü 1996 yılında Prof. Dr. Oktay Belli başkanlığında yürütülen "Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Kanallarının Araştırılması" konulu yüzey araştırması sırasında keşfedilmiştir.⁸⁷ 1997 yılında ise Van Müzesine bağlı olarak yine Prof. Dr. Oktay Belli'nin bilimsel başkanlığında kazılara başlanmıştır. Kazılar sonucunda tepenin en yüksek kesiminde yaklaşık 900 m²'ye yayılan saray niteliğindeki bir mimari, tepenin kuzey eteklerinde ise bir nekropol ve sivil yerleşme ortaya çıkarılmıştır. Kalenin doğusunu Varak (2800 m.) ve Ereğ Dağı (3200 m.), kalenin 800 m. kuzey eteğinde ise, Van Bölgesinin en eski barajlarından biri olan Harabe Barajı bulunmaktadır.⁸⁸ (Harita: 1)

Yapılan çalışma ve kazılardan elde edilen sonuçlar doğrultusunda açılan mimarinin ana karakterini yaklaşık 115 m²'lik bir alanı kaplayan kapalı avlu, bunun doğusunda ve

⁸⁶ Sevin, 2004, 361

⁸⁷ Oktay Belli, "1995 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *14. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1996, 116

⁸⁸ Oktay Belli, "Dams, Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of the Urartian Kingdom", *Anatolian Iron Ages 4, Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Mersin, 19-23 May 1997*, (eds. A. Çilingiroğlu and R. J. Matthevs), *Anatolian Studies*- 49, 1999, 37

batısında yer alan ve bu avluya birer kapı açıklığı ile bağlı küçük odalar ile bu odaların açıldığı büyük boyutlu salonlar oluşturmaktadır.

Yoncatepe Kalesinin kuzey eteklerinde ve nekropol alanının hemen doğusunda, sivil yerleşmeye ait olabilecek mimari birimler ortaya çıkarılmıştır.(Harita: 5) Doğu-batı doğrultusunda uzanan, birbirine bitişik olarak inşa edilmiş ve kuzey yönden doğu batı doğrultulu bir duvar ile sınırlandırılmış odalar mimarinin ana karakterini oluşturur. Duvarlar sal taşlarından çamur harç kullanılarak yapılmışlardır. Bu odalar hemen kuzeylerinde yer alan, doğu ve batı duvarları mevcut birimlere birer kapı açıklığı ile bağlıdır. İki üç sıra taş dizisinden oluşan duvarlar, akropol kısmındaki yapıların aksine kötü bir işçilik gösterirler. Odaların duvar kalınlıkları ve uzunlukları kötü işçiliğin örneği olarak birbirinden farklı yapılmıştır dolayısıyla düzgün bir plan izlenmemektedir.⁸⁹

Ne için yapıldıkları tam olarak bilinmeyen bu odaların ortak bir duvar etrafında yapılması, muhtemelen aynı aileye ait bir mimari kompleks olabileceğine işaret etmektedir.⁹⁰

Yoncatepe Kalesi'nin kuzeyinde nekropol alanını sınırlarını belirlemek üzere yapılan kazılarda, Demir Çağı'na tarihlenen 6 adet oda mezar, bir adet taş sandık mezar ve çeşitli alanlardaki sondaj çalışmaları sırasında saptanan 10 adet basit toprak gömü türünden mezar ortaya çıkarılmıştır.⁹¹ Yoncatepe Nekropolünde bulunan ve yüzeyden yaklaşık 70–100 cm. kadar derinde olan mezar odalarının bazıları dromoslu oda türündendir. Bu mezar odaları genellikle doğu-batı yönlüdür. Mezarların üstü iri sal taşı bloklar ile kapatılmışlardır. Mezar duvarlarında, klasik Urartu mezarlarının aksine, çeşitli armağanların konulduğu niş olabilecek herhangi bir açıklığa rastlanmamıştır. Mezarların doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş olmalarının nedeni büyük olasılıkla topoğrafik şartlardan dolayıdır.

TAKILAR; Yoncatepe Nekropolü Erken Demir Çağı buluntuları arasında çok sayıda demirden yapılmış takı mezar armağanı olarak sunulmuştur. Yapılan kazı çalışmalarında ele geçen demir eserlerin yanında tunçtan yapılmış olan eserlerde hatırı sayılı derecede çeşit ve miktarda bulunmaktadır. Yoncatepe Nekropolü M1, M2,M3 mezarları incelendiğinde bu mezarların incelememiz altına giren demir eserlerin geneline barındırdığı görülmektedir. Ayrıca tunçtan yapılmış yüzük ile halkalar ve çeşitli türden

⁸⁹ Oktay Belli, Erkan Konyar, "Excavations of Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis (1997-1999)", (Ed. O. Belli) *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, İstanbul, 2001a, 150

⁹⁰ Belli-Konyar, 2001b, 170

⁹¹ Belli-Konyar, 2003., 68

taşlardan yapılmış boncuk kolyeler bulunmaktadır. Bu boncuk türleri daha evvel Karagündüz ve Evditepe mezarlarında benzerlerine rastladığımız kornalin, frit ve cam gibi yarı değerli taşlar ve dentalium ve canus türünde deniz hayvanlarının kabuklarıdır.⁹²

Yoncatepe Nekropolünde ele geçirilen demir eserler genel olarak düşük karbonlu olarak üretilmiştir. Düşük karbonlu olarak üretilmeleri bu eserlerin günümüze gelirken çok fazla deformasyona uğramasına sebep olmuştur.⁹³

Yoncatepe Nekropolü demir eserleri genel olarak dövme tekniğinde yapılmış eserlerdir. İncelememiz içerisinde ele aldığımız eserler Yoncetepe Nekropolü Demir çağı takı repertuarının tamamını yansıtacak çeşit ve niteliktedir. Bu eserler yayını yapılmış kaynaklardan alınmıştır. İlk grupta 8 iğne, 3 yüzük ve 1 bilezik bulunmaktadır.(Çizim: 1) Yapılan incelemede bu gruptaki iğnelerin Erken Demir Çağı nekropollerinde sıkça rastlanan topuz başlı, orta delikli ve sivri uçlu tipik iğnelere olduğu anlaşılmıştır. Bu iğnelerin elbise iğnesi olarak kullanıldığı ve ortasında bulunan deliğin ise muhtemelen iğnenin süs unsuru olan boncukları taşımaya yarayan ip için tasarlandığı açıktır. Bu tip iğnelere daha önce de değindiğimiz gibi Karagündüz Erken Demir çağı takıları arasında rastlanmaktadır. Bu iğnelere bulunan ip delikleri nazar kovucu veya süs olarak kullanılan boncuk ve veya amuletleri taşıyordu. Benzer iğneler yine tez konumuzun yurt dışı paralelleri olan Havtavan ve Gele Tepe yerleşkelerinde yapılan kazı ve araştırmalarda ele geçmiştir.⁹⁴ (Resim: 7-8-9-10-23-24) Yoncatepe mezarlarında demirden olanlara kıyasla tunçtan yapılmış mezar armağanlarının sayısı oldukça azdır. Ortaya çıkarılan tunç eserlerin başında haşhaş başlı süs iğneleri ile birkaç yuvarlak kesitli yüzük ve küpe gelmektedir. İlginçtir ki Ernis ve Karagündüz mezarlarında ortaya çıkarılan tunç takılar, demirden yapılanlarla kıyaslanmayacak kadar çok az sayıdadır. Aslında bu durum Erken Demir Çağı'nda tunç yapmak için gerek duyulan kalayın demire kıyasla çok az bulunduğunu ve çok değerli olduğunu göstermektedir. Bu yüzden Erken Demir Çağı'nda tunçtan yapılan takıların demirden yapılanlara kıyasla az olmasına şaşırılmamak gerekir.

Mezarlarda ölü armağanı olarak çok nadir olmakla birlikte altından yapılmış takılara da rastlanmıştır. M3 Mezarı'nda, gövdeleri bombeli ve içleri boş olan bir çift sarkaçlı altın küpe ile birlikte ne olduğu tam olarak saptanamayan, fakat üzerlerinde geometrik bezemeler bulunan birkaç altın obje bulunmuştur. Gümüş ve kurşundan

⁹² Belli-Konyar, 2003., 68

⁹³ Oktay Belli-Erkan Konyar, "1998 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara, 2000, 436

⁹⁴ Belli-Konyar, 2003., 68

yapılan daire biçimli ve yuvarlak kesitli küpelerin yanı sıra, yine aynı metallerden yapılmış elbise düğmeleri de bulunmuştur. Yassı, mantar başlı düğmelerin alt kısımlarında bulunan ip deliği bozulmamıştır. (Resim: 105) Altın, gümüş, kurşun ve tunçtan yapılan takı ve ziynet eşyaları, o dönemdeki takı modasını yansıtır. Ayrıca bu ilginç takılar Urartu kuyumculuğunun esin kaynağını oluşturdukları için çok büyük bir önem göstermektedirler. Mezarlarda ayrıca çok sayıda akik, kornalin, cam, firitten yapılmış boncuk da ortaya çıkarılmıştır.⁹⁵ Ele geçen yüzükler yine demirden ve döküm tekniğinde kaba bir işçilikle yapılmıştır. Her üç yüzük de yuvarlak kesitli, kalın etli ve uçları birbiri üstüne bindirilerek yapılmış örneklerdir. Yüzüklerde herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır. Bu yüzükler sadece halkadır ve çapları 1,5–2 cm.yi geçmez. Yine bu yüzükler de diğer demir eserle gibi düşük karbonlu olarak dövme tekniğinde yapılmış eserlerdir. Tezimize konu olan diğer bir eser ise Yoncatepe M2 mezarında ele geçmiş ve diğer Erken Demir Çağı merkezlerinde bulunan bilezik prototipine uygun olan bileziktir. Yuvarlak kesitli, kalın etli olarak yapılan bu bileziğin uçları birbiri üstüne bindirilmiştir. Yine diğer eserlerde olduğu gibi bu bilezik de düşük karbonlu olarak üretilmiştir.

4.4. DİLKAYA NEKROPOLÜ VE TAKILARI

Van kent merkezinin 34 km.güneydoğusunda Van Gölü'nün doğu kıyılarında yer alan Dilkaya Höyüğü ve Nekropolü'nde 1984–1991 yılları arasında arkeolojik kazılar sürdürülmüştür.(Harita: 1) Höyük'te Ortaçağ, Demirçağ, Erken Tunç Çağı tabakaları saptanmıştır⁹⁶. Höyüğün kuzeyinde yer alan nekropol alanında yapılan kazı çalışmaları sonucunda sandık mezarlar, oda mezarlar ve urne tipi gömüler ortaya çıkarılmıştır. Mezarlık alanında kremasyon gömülerin yanında inhumasyon gömülere de rastlanmıştır.⁹⁷

Nekropol alanında iki adet oda mezar bulunmuştur. Oda mezarlardan bir tanesi dromoslu türden olup, dikdörtgen planlı, 2.40 m. x 4.60 m. ölçülerindedir. Girişinin kuzeybatıda yer aldığı mezar odasında 11 adet gömü ortaya çıkarılmıştır. Kuzeydoğu iç köşesinde hoker durumunda bir iskelet ele geçirilmiştir. Mezar girişini kapatan taşın

⁹⁵ Erişim: [http://www.tebe.org.tr/dosyalar/oktay_belli/vytnk.htm], Erişim Tarihi:23 Aralık 2010

⁹⁶ Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışması", *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İzmir, 1984, 159-161; a.y., "Van-Dilkaya Höyüğü 1984 Yılı Kazıları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1985, 151-162; a.y., "Van- Dilkaya Höyüğü Kazıları 1985", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara,1986, 81-94; a.y., "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1987, 229-247

⁹⁷ Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara,1988, 261-272; a.y., "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1988", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Antalya, 1989, 247-254; a.y., " Van- Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1989", *XII Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1990, 271-276

batisındaki alan bir duvarla yarım daire biçiminde çevrilmiştir ve dromos oluşturulmuştur. İkinci bir oda mezar ise bu oda mezarın kuzeyinde ortaya çıkarılmıştır. Daha küçük boyutlu ve oldukça tahrip olmuş olan mezar odasının girişi öndeki örnekte olduğu gibi batı yöndedir. Üzerindeki 1.90 x 1.95 m. ölçülerindeki plaka taş kaldırılınca 0.75 m. kalınlığında duvarları olan ve 1.70 m. derinliğinde mezar odası ortaya çıkarılmıştır. Mezar içinden 30'dan fazla gömü saptanmıştır.

Oda mezarlardan ele geçirilen buluntular bu mezarların Erken Demir Çağı'ndan Orta Demir Çağı'na değin kullanıldıklarını göstermektedir.

Taş sandık mezarlar diğer bir gömü geleneğini yansıtmaktadırlar. Düzgün yüzeyli plaka taşları ile yapılmış olan taş sandık mezarlar çoğunlukla tahrip olmuşlardır. Mezarlık alanında ortaya çıkarılan sandık mezarlarda iki farklı gömü geleneği kendini göstermektedir. Yakmadan gömünün yapıldığı örnekler ve yakılarak gömünün yapıldığı örnekler. İçinde yakmadan gömünün yapıldığı 91 nolu sandık mezar iki bölümlüdür ve içinden hoker tarzında gömülmüş iskeletlerle, Demir Çağı'nın erken dönemlerine ait bir kap ele geçirilmiştir. Yine 2.50 m. x 2.75 m. ölçülerinde olan 88 nolu taş sandık mezarda iki adet gömü saptanmıştır. 0.70 m. x 1.10 m. boyutlarındaki bir başka örnekte ise (84) sekiz adet gömü ortaya çıkarılmıştır.

Taş sandık mezarların ikinci grubunu yakarak gömülerin yapıldığı 4 mezar oluşturmaktadır. Bu mezarlarda içlerinde küm bulunan yonca ağızlı testiler ve küçük çömlekler bulunmuştur.

Oda mezarlarda tunç bilezikler, demir asa başı, taş boncuklar ve çanak-çömlekler ortaya çıkarılmıştır.

Höyükte ve Nekropol'de ortaya çıkarılan ve Erken Demir Çağı'nın geç evresine tarihlendirilen çanak-çömlekler genellikle kum katkılı, kızıl-kahve, kahve ve devetüyü renklerde astarlı örneklerdir. Genellikle elde yapılan çanak-çömlekler iyi pişirilmiş ve ağızlıdır. Çanak çömlekler; çanaklar, kâseler, çömlekler ve küpler olmak üzere tipolojik olarak 4 grupta incelenmişlerdir.⁹⁸

TAKILAR; Tezimiz kapsamında incelediğimiz merkezler arasında yayını yapılmış taki buluntusu olarak en az veriye sahip olan Dilkaya Höyüğü'den ele geçen takılardan yayınlarda sadece bahsedilmiş fakat ayrıntılı bir inceleme ve fotoğraflamaya gidilmemiştir. Bunun yanında Dilkaya Höyüğü gerek mimari unsurları ve gerekse mezar

⁹⁸ Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı, 1990", *XIII Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Çanakkale 1991, 403-422; a.y., "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları: Kapanış", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1993, 29-38.

yapısı bakımından bölgedeki diğer merkezler ile aynı karakteristik özellikleri göstermektedir.⁹⁹

Dilkaya takıları örneklerini Karagündüz, Yoncatepe ve Ernis Evditepe gibi merkezlerde gördüğümüz takılar gibi düşük karbonlu olarak üretilmiştir. Dilkaya Höyüğü takıları arasında Erken Demir Çağında sık kullanım görmüş iğneler bulunmaktadır. Bu iğnelerin boyları 6-7 cm.'yi geçmez ve tepelik, sap deliği ve saptan oluşmuş iğneler olarak basit bir şekilde imal edilmişlerdir.(Çizim: 2/1-2) bu şekilde basit olarak imal edilen iğnelere bölgedeki diğer merkezlerde de rastlanmaktadır. Yoncatepe Nekropolü takıları arasında bulunan iğneler buna en yakın örneklerdendir.(Resim:18-22-24)(Çizim: 1) Bunun yanında Dilkaya Höyüğü kazılarında ele geçen ve yayını yapılan bir diğer eser ise üzerinde ne oldukları tam anlaşılmayan şekiller bulunan ve muhtemelen bir kolye için tasarlanmış ip deliği sonradan eklenen metal parçasıda dikkat çekicidir.¹⁰⁰ Dilkaya Höyüğü takıları arasında hemen her mezardan ele geçirilen ve bütün bölgedeki merkezlerde bolca ve sıklıkla bulunan boncuklar da bulunmaktadır. Bu boncuklar Erken Demir Çağı Vangölü Havzasında kullanım görmüş diğer boncuklar akik, firit, cam, kuvars gibi cevherler dışında kemik, tahta veya deniz kabuklularının kabuklarından imal edilmiştir. Bu boncukların kadın, erkek veya çocuk mezarlıklarında ayırım gözetmeksizin ele geçmesi boncukların kullanım amacının sadece süsleme unsunu olmadığını göstermektedir.¹⁰¹

4.5. HAKKÂRİ MEZARLARI VE TAKILARI

Hakkâri İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneydoğu ucunda 42 10' ve 44 50' doğu boylamları ile 36 57 ve 37 48' kuzey enlemleri arasında yer alan bir sınır ilidir. İl merkezinin denizden yüksekliği 1.720 m' dir. 9.521 km²'lik il alanı, güneyden Irak, doğudan İran toprakları; kuzeyden Van'ın Başkale, Gürpınar ve Çatak, batıdan Siirt'in Pervari ve Şırnak, güneybatıdan Mardin'in Silopi ilçeleriyle çevrilidir. İl topraklarını, doğudan İran sınır dağları; kuzeyden Başkale ovaları, Karadağ, Nordüz Platosu, Terma Dağı; batısında ise Tanin dağları gibi doğal sınırlar kuşatır. (Harita: 1)

Hakkâri mezarları ve stelleri bir tesadüf eseri olarak 1997'de kent meydanının birkaç yüz metre kuzeyinde, Gazi Mahallesi'ndeki Kaledibi mevkiinde bir inşaatın temel kazısı esnasında üzeri ağır ve yassı taşlarla örtülmüş bir mezarı ortaya çıkarmasıyla

⁹⁹ Altan Çilingiroğlu, "The Early Iron Age at Dilkaya" (Ed. A. Çilingiroğlu, D. French) *Anatolian Iron Ages II*, Oxford, 1991, 78-93

¹⁰⁰ Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazılarının Kapanışı", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara, 1992, 132

¹⁰¹ Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, "Van-Dilkaya Kazısı, 1990", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Çanakkale, 1991, 84

başlar. Mezar odası (M2); 4,10 x 1,60 x 2,10 m boyutlarında kaba sal taşlarıyla örülmüştür. Durum önce Valiliğe, oradan da Van Müze Müdürlüğü'ne bildirilir. O dönem Van Müzesinde uzman arkeolog olarak çalışmakta olan Hanifi Biber tarafından ilk tespiti yapılan mezar odasında Tunç Çağları'nın sonu ile Demir Çağları'nın başlarında kullanılmış bir oda-mezar, buluntularıyla birlikte tespit edilmiştir.¹⁰²

1997 yılındaki bu ilk incelemeden sonra Van Müze Müdürlüğü ile İstanbul Üniversitesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürlüğü burada ortaklaşa olarak bir kurtarma çalışması yapılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün sağladığı izin ile Hakkâri kazılarına 1998 yazında başlanmıştır. 12 gün kadar süren bu ilk kazıda mezar odası (M2) temizlenmiş ve çevrede başka mezar olup olmadığını belirlemek üzere çeşitli sondajlama çalışmalarında bulunulmuştur. Bu çalışmalar sonucunda başka bir mezara rastlanmamıştır. Çökmüş ve bir bölümü tahrip görmüş mezarda dağınık vaziyette 75 kadar bireyin kemikleri ele geçirilmiştir. Kemikler daha çok odanın güney kısa yüzü önünde kümelenmiş durumdaydı. Cinsiyeti saptanabilen 22 kadın ve 39 erkek iskeletinin yanında, çoğu küçükbaş hayvanlara ait kol kemikleri de bulunmaktadır. Bunlar mezara ölümlerle birlikte törensel yemeğe ait olarak bırakılan yiyeceklerin kalıntılarıdır.

*“1998 yılı çalışmaları, daha önceden tespit edilen girişi olmayan oda mezarın 15 kadar erişkin iskeleti içerdiğine ve cesetlerin hoker durumda yatırıldığına dair veriler sağlamıştır. Yapılan bu incelemede ele geçen buluntular cesetlerin mezar odasına iki farklı tabaka halinde gömüldüğüne işaret etmektedir”.*¹⁰³ Alt tabakada ikisi gümüş, biri altından, belki bir kolye askısı olarak kullanılmış, üzeri delikli üç küçük diskin yanında tunçtan ve taştan boncuklar, tuştan bıçaklar, iki ucu delikli yassı bir levha, iğneler ve benzerlerine fazla rastlanmayan, silindirik gövdesi boydan boya delikli semboller ile boncuk gibi süs eşyaları ele geçirilmiştir; üst tabakada ise çok sayıda demir bilezik ve hançer namlusu bulunmuştur. Yuvarlak ya da dörtgenimsi kesitli bilezikler iki ucu açık veya birbiri üzerine giydirilmiş türdedir.¹⁰⁴

1998 yılı kazılarının sona erişini izleyen günlerde, bu kez Hakkâri kent merkezinde, Dağgöl Mahallesi, Kaledibi mevkiinde bir vatandaşımızca taştan stellerin bulunması ve durumun Valilikçe Van Müze Müdürlüğü'ne bildirilmesi üzerine, aynı bilim kurulu bir

¹⁰² Veli Sevin-Aynur Özfirat-Ersin Kavaklı, "1997–1999 Hakkâri Kazıları", 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, Ankara, 2001, 355–368

¹⁰³ Sevin-Özfirat-Kavaklı, *a.g.m.*, 356

¹⁰⁴ Sevin, 2005, 23

kez daha araştırma yapmıştır.¹⁰⁵ Hakkâri Kalesi'nin kuzey etekleri üzerinde, *in situ* durumda ortaya çıkarılan 13 adet stel 14-17 Ağustos tarihleri arasında incelenerek yerlerinden kaldırıldı ve Osmanlı Döneminden kalma Meydan Medresesi'ne taşınarak güvenlikleri sağlandı.¹⁰⁶

TAKILAR; İncelememiz alanına giren eserler arasında tunç ve demir eserler aynı anda ve aynı yerde bulunmuştur. Bu eserlerin tümü kazılan M1 mezarından ele geçen eserlerdir. Bu buluntular arasında çok çeşitli takılar bulunmaktadır. Bu eserlerin çeşitliği yanında imal edilme şekillerinin de farklı olması dikkat çekicidir. Bu eserler dövme, dökme ve kesme tekniğiyle imal edilmiş eserler olup Erken Demir Çağ'ı için ünik örnekler de sunmaktadır.¹⁰⁷

Bu eserlerden olan ve tunç eserler arasında dikkati çeken saç halkası hem dövme ve hem de kesme tekniğiyle yapılmıştır. Kesilerek inceltilmiş bir gövdenin yanındaki sandal biçimli iki uçtan oluşan bu türde saç halkaları Mezopotamya'da III. Ur Sülalesi mezarlarından beri bilinir. Doğu Avrupa bozkır kültürleri ve Kafkasya'da Orta Tunç ve Son Tunç Çağlarında çok sık kullanılmıştır. (Çizim: 6)

Bu mezarlarda ele geçen buluntular arasında sandal formlu bir küpe ile dövülerek ince şerit haline sokulmuş bir yüzük ve 10 adet süs iğnesi de bulunmaktadır. Hakkâri M1 mezarından ele geçen takılar arasında örneklerine Van Gölü Havzası Erken Demir Çağ'ı merkezlerinde de rastladığımız muhtemelen elbiselerde fonksiyonel veya süs unsuru olarak kullanılan 10 adet süs iğnesi bulunmaktadır. Bu iğnelerden 3 tanesi döküm tekniği ile diğer kalan 7 tanesi ise dövme tekniği ile yapılmıştır. Döküm tekniğinde yapılmış iki iğnenin boyları 7,5 cm. civarındadır. Disk biçimli başlarını altında dikey ve yatay yivler bulunmaktadır. Bu yivler süsleme amaçlı kullanılmıştır.(Çizim: 6/5-6) Yivlerle süslenmiş baş kısmından sonra muhtemelen takıların imal aşamasında belirlenerek açılmış delikler bulunmaktadır. Ele geçen tunç iğneler arasında bir tanesi boyutları bakımından dikkat çekicidir. Bu iğnenin yalnızca başı ve deliğinin yarısını oluşturan kısmı bulunmaktadır. Çapı 7,5 mm.yi bulan bu iğnenin uca doğru daralarak ilerleyen dilimli bir başı vardır.¹⁰⁸

Döküm tekniğiyle yapılan bu iğnelerin yanında M1 mezarında ele geçen iğneler diğer 7 tanesi dövme tekniğiyle yapılmış iğne bulunmaktadır. Örneklerine çok sık rastladığımız bu iğnelerin boyları 5 ile 8 cm. arasında değişmektedir. Bu iğnelerde başın

¹⁰⁵ Veli Sevin, Aynur Özfirat, Hakkâri Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not, *Bulleten LXV*, İstanbul, 2001, 243; Veli Sevin, "Hakkari'nin Çıplak Kralları", *Atlas-79*, İstanbul, 1999, 70-86

¹⁰⁶ Veli Sevin, Aynur Özfirat, "Anadolu'da Yeni Bir Uygarlık/Hakkari Stelleri: Habuşkia Prensleri", *Arkeoloji ve Sanat 87*, İstanbul, 1998, 6-9

¹⁰⁷ Sevin, 2005, 101

¹⁰⁸ Sevin, 2005, 102

hemen altında bulunan delik sonradan keskin ve sivri uçlu bir aletle delinerek açılmıştır.

M1 mezarında bulunan ve incelememiz içinde incelediğimiz nekropollerde ele geçen tunç takılar arasında bir ilk olan fakat örneklerine Son Tunç/Erken Demir Çağ'ında tüm Kafkasya, Kuzeybatı İran ve Van Gölü Havzasında rastlanılan mekik biçimli tel sargı boncuklar da bulunmaktadır. Bu sargı boncuklar M1 mezarında bulunan ve incelememiz içinde ele aldığımız son tunç takılardır.(Çizim: 6/16-17)

Mezarda altından yapılmış bir hızma ya da küpe ile 3 gümüş küpe de ele geçirilmiştir. Aynı teknikte yapılmış olan bu parçalar “ V ” profilli ve sandal biçimli bir gövde ile bunun yuvarlak kesitli tel halindeki ve muhtemelen bu küpeler için tasarlanmış, küpenin klips'i olarak kullanılan, uzantıdan oluşmaktadır. Gümüş küpe gövdelerinin ağız kısımları *repoussée* (alttan kabartma) tekniğinde yapılmış noktalarla bezelidir.(Çizim :6/12) Bu küpelerin yanında birinin uçları açık, ötekisinin ise birbiri üzerine bindirilmiş yuvarlak profilli iki gümüş halka-küpe de bulunmaktadır. .(Çizim :6/8-14)

M1 mezarından bulunan takılar arasında çok sayıda boncuk bulunmaktadır. Bu boncuklar genellikle küre, fiçı, silindir ve oval biçiminde yapılmış frit, kornalin, yeşil renkli taş, mermer, akik, pişmiş toprak ve tunçtan imal edilmişlerdir.(Çizim: 6/16-17)

M1 mezarından ele geçirilen buluntular üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler sonunda bu mezarın kabaca İ.Ö. II. Binyılın başlarından itibaren işlevini uzunca bir süre koruyan mezarların dikilitaşlarla çağdaş olduğu anlaşılmaktadır. Altın ve gümüş ziynet eşyaları ile tunçtan yapılmış hançer ve pişmiş topraktan riton gibi prestij ifade eden eşyaların varlığı, mezarda yatan bireylerin sosyal konumlarıyla ilgilidir. ¹⁰⁹

¹⁰⁹ Sevin, 2005, 102

4.6. VAN- KALECİK URARTU NEKROPOLÜ* VE TAKILARI

Kalecik, Van il merkezinin 5 km. kuzeybatısında, Van- Ağrı karayolu üzerinde, yolun hemen kuzeyindedir. Kalecik Köyü'nün içindeki küçük sivri kayalıklar üzerinde, Urartu dönemine ait bir kale yer almaktadır.¹¹⁰

Kalecik'in adı arkeoloji literatüründe C. I. Lehman- Haupt'un 19. yy.ın sonlarındaki keşiflerinden beri bilinir. Kalecik 1939'da Kirsopp ve Silvia Lake'lerin batı eteklerinde yaptığı kazıyla dikkati çekmiş, 1956' da da Ch. Burney'in ziyaretine sahne olmuştur. Küçük bir Urartu karakolu görünümündeki kayalık ve yakın çevresinde yapılan bu ilk çalışmalardan sonra Kalecik 2001 yılına değin neredeyse unutulmuştur. Bu tarihte, kalenin 1,5 km. kuzeydoğusunda kimi ilginç kalıntıların tespit edilmesinden sonra 2003-2004 yıllarında yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nce araştırmalarda bulunulmuştur.¹¹¹

Urartu başkenti Van Kalesi(Tuşpa)'nin yaklaşık 4 Km. kuzeyinde, Kalecik Köyü'nün 1,5 Km. kadar kuzeydoğusunda, doğudaki Şahbağı Tepesi ile batıdaki Sığır Tepesi arasında, Dikilitaşlar, Taş Halkalar ve Nekropolden oluşan arkeolojik kalıntılar bulunmaktadır. Bu kalıntılar doğu- batı doğrultusunda 800 m. güney- kuzey doğrultusunda 300 m. lik sahaya yayılmış durumdadır.¹¹²

Dikilitaşların yaklaşık 150 m. batısında ve bu alanın en güney kesimindeki nekropolde yapılan araştırmalar sonucunda 30 ayrı bölümde kaçak kazı yapılmış olduğu, bunların 25 adedinde mezar tespit edildiği anlaşılmıştır. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji bölümü tarafından 2004–2007 yılları arasında yürütülen arkeolojik kazılar bu mezarların tamamında çalışılmıştır. Çalışmalarda mezarların içinde bulunan topraklar dışarıya alınmış, oda tabanlarına ulaşılmış, mezar planları çıkarılmış ve defnecilerin gözünden kaçan bazı mezar armağanları ele geçirilmiştir.

Van- Kalecik Nekropolü şimdiye kadar kazısı yapılan Urartu nekropolleri arasında Van/ Altın-tepe'den sonra en fazla mezar barındıran nekropoldür. Ancak burada yer alan toplam 24 adet mezarın tamamı Van/Altın-tepe, Konakbey, Kamışlı, Gavurkale, vd. pek

* Tezimizde kullanılan Van- Kalecik Nekropolü Kazı çalışmaları ve ele geçirilen buluntular ile ilgili bilgi, resim, çizim ve haritaların Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu ve Yrd. Doç. Dr. Hanifi Biber'in resmi izni ve muvafakati dışında adı geçen teze atıfta bulunarak dahi bir başka çalışmada kullanılmayacağı tarafımdan kabul edilmiştir.

¹¹⁰ Rafet Çavuşoğlu-Hanifi Biber, Sahipsiz Takvim, *Arkeolo Atlas*, Sayı:5, 2006, 174

¹¹¹ Rafet Çavuşoğlu-Hanifi Biber-Fütühat Başar, "2004–2007 Yılları Van-Kalecik Kazıları" 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2008, 270

¹¹² Rafet Çavuşoğlu-Hanifi Biber, Van- Kalecik Nekropolü Üzerine Bir Değerlendirme, *Aykut Çınaroğlu'na Armağan-Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu*, Ankara, 2008, 189

çok Urartu nekropolünde olduğu gibi maalesef daha önce defineciler tarafından yağmalanmış ve birçoğunda tahribata neden olmuştur. Bu durum mezarlara gömülen insan sayısı ile ölümlere sunulan hediyelerin yer ve konumları gibi pek çok bilginin sağlıklı elde edilmesine engel olmuştur.

Kalecik mezarları (Ka.) kısaltmasıyla kodlanmış ve doğudan batıya doğru sıralanan mezarlara 1' den başlayarak numaralar verilmiştir. Ancak daha sonra aralarda ortaya çıkarılan mezarlar devam eden numaralarla kodlanmıştır.

Kalecik Nekropolünde şimdiye kadar 25 adet mezar incelenmiştir. Bunlardan 24 adedi daha önce defineciler tarafından kaçak kazılarla açılmıştır. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji bölümü tarafından açılan 1 adedi ise sadece dromosdan ibaret olup mezar odası bulunmamaktadır.

Kalecik mezarları yüzeye yakın, yaklaşık 1.00 m. kalınlığındaki düzgün konglomera tabakanın hemen altında, yumuşak killi tabakaya açılmıştır. Yaklaşık 20 m. genişliğinde ve 150 m. uzunluğunda bir alanda, üç sıra halinde doğu-batı yönünde sıralanmaktadır. Klasik Urartu mezarlarında olduğu gibi üstten girilen bir dromos ve bir odadan oluşur.¹¹³

Bu genel şema yörede, EDÇ II'den beri bilinen ve kullanılagelen bir plan şeklinin tekrarından ibarettir.¹¹⁴ Klasik Urartu örneklerinden bildiğimiz gibi mezarlar yön kaygısı olmadan arazinin el verdiği koşullar ölçüsünde açılmıştır. Defineciler tarafından yağmalanmış olmasına karşın, Kalecik Nekropolünde ele geçirilen maden eserler hiç de azımsanmayacak sayıdadır. Gerek yüzeyde ve gerekse mezar odalarında, bazıları iskeletlerin yanında bir kısmı ise dağınık vaziyette birçok metal eser ele geçirilmiştir. Bunlar arasında şimdiye kadar bilinen Urartu örneklerini yineleyen altın kaplama iğne başı, gümüşten; küpe, yüzük ve bayan kafa kasının yanında bulunan saç spiralleri, tunçtan, bazıları bir erkek kol kemiği üzerinde ele geçirilen ejder başlı bilezik ve pazibentler, yüzük, küpe, fibula, kemer parçaları ve mühür yer almaktadır. Ayrıca demirden; kılıç, bıçak, balta, mızrak ucu, ok ucu, topuz başı ve çeşitli tip ve boylarda keski, spatula ve çiviler ile bilezikler de diğer madeni eserleri oluşturur.(Resim: 130) Metal eserlerin yanı sıra çok sayıda kornalin, akik, firit, cam, taş ve tunçtan boncuk ele geçirilmiştir. (Resim: 126)

¹¹³ Rafet Çavuşoğlu-Hanifi Biber, Van- Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü, *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı: 120, İstanbul, 2005, 29-39

¹¹⁴ Veli Sevin, "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", *Anatolian Iron Ages I* (Edt. A. Çilingiroğlu), 1987, 35-55

TAKILAR; Tezimiz kapsamında incelenen Van Gölü Havzası'nda bulunan ve Erken Demir çağına tarihlenen merkezler ve buluntular ışığında yine tezimizdeki merkezlerden ele geçirilen buluntularla aynı özelliklere sahip buluntular vermesi açısından inceleme alanımıza dâhil ettiğimiz Kalecik Nekropolü incelenen mezarlar ve bu mezarların mimarisi göz önüne alındığında Erken Demir Çağından Urartu'nun son dönemlerine kadar iskân görmüş bir merkezdir. Nekropol alanında bulunan 25 mezar odasından ele geçirilen metal eşyalar ışığında Urartu metal işçiliğinin bir devamı niteliğindeki takılar ve özellikle Ka10 mezarından ele geçirilen ve işlevleri kesin olarak bilinmeyen buluntu topluluğu demirin de bu nekropolde yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Tezimiz kapsamında Ka2 mezarından ele geçirilen 4 adet demir bilezik incelenmiş olup bu bilezikler Van Gölü Havzası Erken Demir Çağı merkezlerinden ele geçen demir bileziklere benzerlikleriyle dikkat çekmektedir. Karşılaştığımızda bütün bileziklerin düşük karbonlu olarak üretildiklerini ve genel olarak dökme demirin dövülerek şekillendirilmesiyle oluşturulduğunu görmekteyiz.

Bilezikler; bir adet açık uçlu, yuvarlak kesitli bilezik(Resim: 55) ile üç adet uçları üst üste bindirilerek kapatılan.(Resim: 46-47-48), yuvarlak kesitli bilezikten müteşekkildir. Çapları 7- 8 cm.'yi geçmeyen bileziklerin oksitlenme ve deformasyondan dolayı tam olarak nasıl imal edildiği anlaşılmamaktadır¹¹⁵

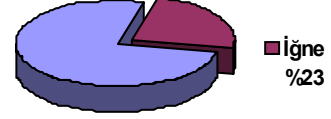
Demir bileziklerin yanı sıra benzerlerine tezimiz kapsamında incelediği incelediğimiz diğer merkezlerde sıkça rastladığımız çeşitli çap ve şekillerde ki bu formlar daha çok düzgün olmayan küre, silindir, ince tüp, varil, disk, kavun olan cam, kornalin, akik vb. boncuğa da rastlanmaktadır.(Resim:126)

¹¹⁵ Rafet Çavuşoğlu- Hanifi Biber-Fütuhat Başar, "2004–2007 Yılları Van-Kalecik Kazıları" 30. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 2008, 275; Rafet Çavuşoğlu-Hanifi Biber, Van- Kalecik Nekropolü Üzerine Bir Değerlendirme, *Aykut Çınaroğlu'na Armağan-Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu*, Ankara, 2008, 192

5. TİPOLOJİ*

5.1. İĞNELER

Yapıldığı malzemeye göre ayırım yapabildiğimiz çoğu kırık olan çeşitli ebatlarda, 10 tanesi tunçtan, 33 tanesi demirden imal edilen toplam 43 adet iğne tezimiz kapsamında incelenmiştir. Bu iğnelerin ölçüleri 4–10 cm. arasında değişmektedir.

Tezimiz kapsamında incelediğimiz iğneler genel olarak bir tipin çeşitlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Özellikle tunç iğneler bu konuya iyi birer örnektir. Bu temel tip baş ve gövdeden oluşur. Gövde tepeye doğru genişleyen ve üzerinde deliği bulunan kısımdır. Yatay bir düzleme ve çeşitli dekorasyonlara sahip olan iğne başı gövdeye baskın gelir. Özellikle tunç iğnelerde bu yatay düzlemdeki dekorasyonlar torus ve bilezik gibi küresel elemanlarla desteklenir. Tezimizde incelenen iğnelerde sık sık karşılaşılan torus, iğnenin baş kısmında yer alan, küresel veya bikonik süsleme elemanıdır. Genellikle torusun altında yer alan bilezikler ise yuvarlak veya keskin sırtlıdırlar. İğne başının tepe noktasında ise figüratif süslemeler yer alır. Takı olarak değerlendirilen iğnelerin yanı sıra incelediğimiz nekropollerden dikiş iğnesi de ele geçmiştir.

		İĞNE GRUPLARI		ALT GRUPLAR					
No	Tür	No	İsim	No	İsim	No	İsim	No	İsim
1	İğne	1	Tunç İğneler	1	Figürlü İğneler	1	Hayvan / Horoz-tavuk başlılar		
						2	Bitkisel / Haşhaş Başlılar		
						3	Geometrik Başlılar		
		1	Küresel Başlılar	1	Delikli Olanlar				
				2	Deliksiz Olanlar				
		2	Demir İğneler	1	Ters Konik Başlılar	1	Dövülerek Yassılaştırılmışlar		
						2	Yuvarlak Kesitliler		
				2		2	Birden çok Kavisliler		

Tablo:1 İğne Tipolojisi

* Tezimiz kapsamında incelenen takıların tipolojisi yapılırken Arş. Gr. Gulan Ayaz'ın Altın-tepe Takıları konulu Y.Lisans tezindeki tipoloji örnek alınmıştır.

5.1.1. TUNÇ İĞNELER

Tezimiz kapsamında incelediğimiz 43 iğneden 10 tanesi tunçtan yapılmış olup dökme tekniği kullanılarak imal edilmiştir. Bu iğnelerde bulunan delikler daha sonra sivri bir alet yardımı ile açılmıştır.

5.1.1.1. FİGÜRLÜ İĞNELER

İğne başının dekoratif süslemelerine göre isimlendirilmişlerdir. Bu tür iğneler tunçtan döküm tekniğinde yapılmışlardır. Bu süslemeler çeşitli hayvan veya bitkisel figürlerle oluşturulmuştur. Figürlü iğneler buna göre üç temel tipe ayrılmıştır

5.1.1.1.1. HAYVAN/ HOROZ veya TAVUK BAŞLILAR

Tezimiz kapsamında incelediğimiz hayvan başlı tunç iğnelerde rastladığımız tek hayvan tavuk veya horoz diyebileceğimiz hayvandır. Bu hayvanlar bazen tekli bazen de ikili olarak uygulanmışlardır. Kullanılan tek hayvandır. Benzerlerine daha sonra Urartu iğnelerinde rastlanmakla beraber Urartu iğnelerinde figür repertuarı artarak zenginleşmiştir.(RESİM:1-2-3)(Çizim:5/4)

5.1.1.1.2. BİTKİSEL/ HAŞHAŞ BAŞLILAR

Tezimiz kapsamında incelediğimiz figürlü iğneler gurubundan tunçtan, dökme tekniğinde yapılan bu tür iğnelerde kullanılan bitkisel motif genellikle haşhaş motifidir. Bitkisel süsleme elamanı olarak daha kullanılan bu motif daha sonra Urartu Krallığı ile birlikte sıkça kullanılmaya başlayacaktır.(Resim: 4-5-6) (Çizim:5/5)

5.1.1.1.3. GEOMETRİK BAŞLILAR

Bu grupta incelenen sadece bir örneğimiz bulunmaktadır. Bu iğne Hakkâri M1 mezarından ele geçen yarısı kırık olan ve incelenen diğer örneklerle nazaran daha büyük olan iğnedir. Bu iğnenin baş kısmında bulunan dikine ve derin yivlerin tek merkezde toplandığı görülmektedir.(Çizim:6/7)

5.1.2. DEMİR İĞNELER

İncelenen iğne örneklerinin büyük bir kısmını oluşturan demir iğneler 33 adetten oluşmaktadır. Bu iğneler çeşitli ebat ve şekillerde yapılmış olup dövme tekniği kullanılarak imal edilmiştir. Bu iğneleri çeşitli gruplarda incelemek mümkündür.

5.1.2.1. KÜRESEL BAŞLILAR

Bu tip iğneler gövde üzerine oturtulmuş küresel bir başlıkla sonlandırılmıştır. Bu başlık iğnenin tamamında olduğu gibi dövülerek yapılmıştır. Bu küresel başlığın hemen altında kimi örneklerde bir delik bulunmaktadır ve bu delik sivri bir alet ile açılmıştır. Bu

tür iğneler iki ayrı grupta incelenmiştir.

5.1.2.1.1. DELİKLİ OLANLAR

Bu örneklerde küresel başlığın hemen altında bir delik bulunmaktadır. Bu delik sivri bir alet kullanılarak açılmıştır. Bu deliğin kullanımıyla ilgili olarak iğneyle beraber kullanılacak olan boncuk veya amuletlerin bir ip geçirilerek taşınmasını sağlamak olduğu düşünülmektedir.¹¹⁶(Resim: 7-8-9-10)(Çizim: 6/8-9-10, Çizim:1/4-5-6-7, Çizim:2 1-2, Çizim:6/9-10)

5.1.2.1.2. DELİKSİZ OLANLAR

İncelenen bu örneklerde baş kısmındaki küresel elemandan sonra gövdenin deliksiz olarak devam ettiği görülmektedir. (Resim: 11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22)

5.1.2.2. TERS KONİK BAŞLILAR

Bu tür iğnelerde baş kısmı ters bir koniden oluşmaktadır. Bu iğne grubu tezimizde iki ayrı grupta incelenmektedir. Bu gruplara ait iğnelerde konik baştan sonra delik bulunmaktadır.

5.1.2.2.1. DÖVÜLEREK YASSILAŞTIRILMIŞLAR

Bu tür iğnelerde dövme tekniğinde yapılan iğnenin baş kısmındaki ters koni dövülerek yassılaştırılmıştır.(Resim: 23-24-25)

5.1.2.2.2. YUVARLAK KESİTLİLER

Bu örneklerde baş kısmındaki konik şekil yuvarlak kesit vermektedir ve bu baş kısmı bazen birden çok volüt ile devam etmektedir.

5.1.2.2.2.1. TEK KAVİSLİLER

Bu tür örnekler baş kısmının konik olarak imal edildiği görülen örneklerdir.(Resim: 26-27-28)

5.1.2.2.2.2. BİRDEN ÇOK KAVİSLİLER

Bu tür örnekler baş kısmının konik olarak imal edildiği ve gövdeye doğru birden fazla iç bükey kavis aldığı görülen örneklerdir.(Resim: 29-30)

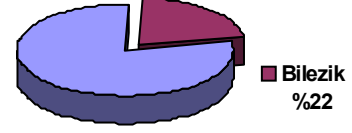
5.2. BİLEZİKLER

Çapları 4 cm.'den 8 cm.'ye kadar toplam 43 adet bilezik bu başlık altında

¹¹⁶ Sevin-Kavaklı, 1996a, 31

incelenmiştir. Bütün bilezikler demirden yapılmış olup dövme tekniği uygulanarak imal edilmiştir.

Bilezikler formlarına göre Yuvarlak Kesitli Basit Halka Biçimliler ve Dövülerek Şerit Haline Getirilenler olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir. Daha sonra bu grupta içinde bilezikler Uçları Üst üste Giydirilenler, Açık Uçlular ve Spiral Biçimliler olmak üzere üç alt başlık altında incelenmiştir.

No	Tür	BİLEZİK GRUPLARI		ALT GRUPLAR	
		No	İsim	No	İsim
2	Bilezik	1	Yuvarlak Kesitli Basit Halka Biçimliler	1	Uçları Üst üste giydirilenler
				2	Açık Uçlular
				3	Spiral Biçimliler
		2	Şerit Biçimliler		

Tablo:2 Bilezik Tipolojisi

5.2.1. YUVARLAK KESİTLİ BASİT HALKA BİÇİMLİLER

Tezimize konu olan bu tür bilezikler demir madeninin dövülerek yuvarlak kesitli bir tel haline getirildikten sonra uçlarının birleştirilip halka haline getirilmesiyle imal edilmiştir. Bu grubu bilezik uçlarının birleştirilip birleştirilmemesine göre iki ana başlık altında incelemekteyiz.

5.2.1.1. UÇLARI ÜSTÜSTE GIYDİRİLENLER

Bu grupta bilezik başları bileziğin temel yapım aşamalarının ardından birbirinin üstüne gelmesi sağlanacak şekilde dövülerek imal edilmiştir.(Resim: 31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48)(Çizim:1/9,Çizim:4/1-2)

5.2.1.2. AÇIK UÇLULAR

Bu grup bileziklerde bileziğin iki ucu birbirine yakın fakat yapışık değildir. Yuvarlak kesitli olan bu bileziklerin daha sonra uçları açık ve ucunda stilize hayvan motifi olan Urartu bileziklerinin öncüleri olduğu düşünülebilir. (Resim: 49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63)

5.2.1.3. SPİRAL BİÇİMLİLER

Yuvarlak kesitli bu tür bileziklerde dövülerek çubuk haline getirilen maden spiral

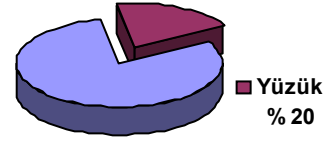
bir form kazandırılarak kullanılır.(Resim: 64-65-66-67)

5.2.2. ŞERİT BİÇİMLİLER

Bu örneklerde bilezik dövülerek yassı bir şerit haline getirilmektedir. Yassı şerit halindeki bileziğin uçları birleştirilmemiştir.(Resim: 68-69-70-71-72-73-74)(Çizim:5/1-2-3)

5.3. YÜZÜKLER

Çapları 1.5-2.5 cm arasında değişen yüzükler toplam 34 örnekten oluşmaktadır. Bunlardan ikisi gümüş geriye kalanlar ise demirden imal edilmiştir. Özellikle Karagündüz nekropolü yüzüklerinin in-sutu halde ele geçmiş olmaları yüzüklerin bir elde ve bir parmakta birden fazla kullanıldığını göstermektedir.

No	Tür	YÜZÜK GRUPLARI		ALT GRUPLAR			
		No	İsim	No	İsim	No	İsim
3	Yüzük	1	Basit Halka Biçimliler	1	Uçları Üst üste Giydirilenler	1	Boğumlu Olanlar
				2	Uçları Açık Olanlar		
		2	Spiral Biçimliler	1	Uçları Üst üste Giydirilenler		
				2	Uçları Açık Olanlar		
		3	Yassı Biçimliler	1	Uçları Üst üste Giydirilenler		
				2	Uçları Açık Olanlar		

Tablo: 3 Yüzük Grupları

5.3.1. BASİT HALKA BİÇİMLİLER

Bu grup yüzükler demir şeridin basit bir şekilde uçlarının birleştirilmesiyle oluşturulan şekle göre iki başlık altında incelenmiştir.

5.3.1.1 UÇLARI ÜSTÜSTE GİYDİRİLENLER

İncelediğimiz örneklerde dövülerek yuvarlak kesitli olan uçları dövme işlemi sırasında birleştirilmiştir.(Resim:75-76-77-78-79-80-81)(Çizim:1/10-11-12)(Çizim:6/15)

5.3.1.1.1.BOĞUMLU OLANLAR

Çalışmamızda bu tür için bir örnek bulunmakta olup boyutları nedeniyle bu grup

içinde değerlendirilmiştir. (Resim: 82)

5.3.1.2. UÇLARI AÇIK OLANLAR

Bu gruptaki yuvarlak kesitli yüzüklerin uçları açık bırakılmıştır.(Resim: 86)(Çizim:6/14)

5.3.2. SPİRAL BİÇİMLİLER

Yüzük grupları arasında en dikkat çekici olanıdır. Bu yüzüklerse dövülerek yuvarlak kesitli çubuk haline getirilen maden yine dövülerek iki veya daha fazla halka haline getirilen bir spiral oluşturur. Bu eserlerde deformasyondan dolayı spiral halkaları çok izlenememekle beraber Resim: 97'deki gümüş örnekte bu izler açıkça görülmektedir.(Resim: 85)

5.3.3. YASSI BİÇİMLİLER

Özellikler Karagündüz Nekropolü örneklerinde sıkça rastladığımız bu tür yüzüklerde elde edilen maden dövülerek yassılaştırılmıştır. Bu yüzüğün toplam yüzeyini artırmıştır. Bu grubu uçlarının birleştirilmesine göre iki ana başlık altında incelemekteyiz.

5.3.3.1. UÇLARI ÜST ÜSTE GİYDİRİLENLER

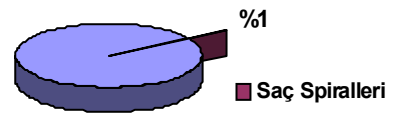
Bu örneklerde dövme işlemi sırasında yüzüğün iki ucunun da dövülerek birleştirildiği gözlenmektedir.(Resim: 86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96)

5.3.3.2. UÇLARI AÇIK OLANLAR

Bu örneklerde dövme işlemi sırasında yüzüğün iki ucunun açık olarak bırakıldığı gözlenmektedir. Günümüzde bu işlem yüzüğün kolay kullanımıyla ilgili olarak değerlendirilmekteyken tezimiz konusu yüzüklerde izlenen yöntem hakkında gerekli bilgimiz bulunmamaktadır.(Resim: 97-98-99-100-101)(Çizim:6 /4)

5.4. SAÇ SPİRALLERİ

Çapı yaklaşık olarak 2.5 cm. olan tek örnekten oluşmaktadır. Bu örneğimiz Hakkâri M8 Mezarlığından ele geçmiştir. Örneğine Urartu krallığı döneminde sıkça rastlanmaktadır.

No	Tür	SAÇ SPİRALLERİ GRUPLARI	
		No	İsim
4	Saç Spiralleri	1	Sarmal Biçimliler

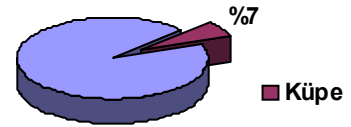
Tablo: 4 Saç Spirali Tipolojisi

5.4.1. SARMAL BİÇİMLİLER

Tezimiz kapsamında incelediğimiz tek örnek Hakkâri M1 mezarında ele geçen buluntular içinde yer almaktadır. Bu örnek madenin dövülerek ince bir şerit haline getirilip ardından iç bükey bir şekil kazandırılarak bükülmesi sonucunda oluşan spiral şeklini almıştır.(Çizim: 6/9)

5.5. KÜPELER

Tezimiz Kapsamında incelenen küpeler farklı form ve malzemeleriyle dikkat çeker. Bu küpeler birçok formda ve birçok malzemeden yapılmışlardır. Genel olarak basit halka biçimli olan küpelerde kullanım halkanın açık ucunun halka gövdesine nazaran daha sivri olmasıyla sağlanır. Bunun yanında tezimizde sandal biçimli ve diğer biçim grupları olmak üzere üç grupta incelenmiştir.

No	Tür	KÜPE GRUPLARI		ALT GRUPLAR	
		No	İsim	No	İsim
5	Küpe	1	Basit Halka Biçimliler	1	Uçlarında Pandantif Olanlar
		2	Sandal Biçimliler		

Tablo: 6 Küpe Tipolojisi

5.5.1. BASİT HALKA BİÇİMLİLER

Genel olarak basit halka biçimli olan küpelerde kullanım halkanın açık ucunun halka gövdesine nazaran daha sivri olmasıyla sağlanır. (Resim: 104-105) (Çizim: 6/14-15)

5.5.1.1. UÇLARINDA PANDANTİF OLANLAR

Tezimizde bu grubu Karagündüz Nekropolünden elde edilen küpeler

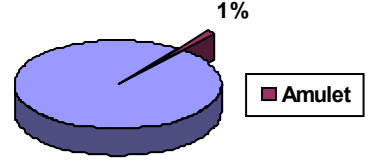
oluşturmaktadır. Bu küpelerden ilki ucunda kornelin buncuğun pandantif olarak kullanıldığı örnek olup altından imal edilmiştir. Bir diğer örnek ise ucundaki pandandifin küresel olduğu ve basit yuvarlak kesitli bir halkaya applike edildiği görülmektedir. (Resim:102)(Çizim: 5/6)

5.5.2. SANDAL BİÇİMLİLER

Aynı teknikle yapılmış olan bu parçalar “ V ” profilli ve sandal biçimli bir gövde ile bunun yuvarlak kesitli tel halindeki ve muhtemelen bu küpeler için tasarlanmış, küpenin klips’i olarak kullanılan, uzantıdan oluşmaktadır. Gümüş küpe gövdelerinin ağız kısımları *repoussée* (alttan kabartma) tekniğinde yapılmış noktalarla bezelidir. Aynı zamanda Yoncatepe Nekropolü buluntuları arasında bulunan sandal formlu altın küpelerde de bu gruba dâhildir.(Resim: 106)(Çizim: 6/3-12-13)

5.6. AMULETLER

Bu grupta incelenen buluntuların her ikisi de Karaüdüz Nekropolünde ele geçirilen eserlerdir. Buluntularda herhangi bir ip deliğinin olması bu buluntuların amulet olarak da kullanılmış olabileceğini düşündürür bunun yanında özellikle takı olan eserlerle beraber ele geçmesi bize amulet olabileceğini düşündürmektedir.

AMULET GRUPLARI			
No	Tür	No	İsim
6	Amulet	1	Disk Biçimliler
		1	Hayvan Figürlüler

Tablo:7 Amulet Tipolojisi

5.6.1. DİSK BİÇİMLİLER

Bu gruptaki tek örneğimiz Karagündüz Nekropolünden ele geçmiştir. 9 Nolu çocuk mezarındaki iğnenin sarkacında kullanılan alçı taşından yapılmış bu amulet mühürde boydan boya bir ip deliği bulunmaktadır. Hafif bombeli amulet mühürün her iki yüzünde Urartu gliptiğinin çok sevilen kanatlı karşıık yaratıkları kazılıdır. Yüksekliği 1.2 cm.’dir.(Resim: 107)

5.6.2. HAYVAN FİGÜRLÜLER

Bu gruptaki tek örneğimiz yine Karagündüz Nekropolü takıları arasında bulunan su

mermerinden oturur şekildeki buzağı biçimli amulet mühürdür. (Resim: 108)

5.7. BONCUKLAR

Tezimiz kapsamında incelediğimiz boncuklar genel olarak kaynaklar kullanılarak tespit edebildiğimiz boncuklardır. Boncuk sayılarının fazlalığı ve şekillerinin tespiti oldukça güçtür dolayısıyla boncuklarla ilgili olarak yapıldığı malzeme esas alınarak bir tablo yapımına gidilmiş boncuk formları ise metnin içinde irdelenmiştir.

No	Tür	BONCUK GRUPLARI		ALT GRUPLAR	
		No	İsim	No	İsim
7	Boncuk	1	Taş	1	Kalsedon
				2	Karnelyen
				3	Agat
				4	Kireçtaşı
				5	Manyezit
				6	Grafit
				7	Granat
				8	Bazalt
				9	Alabaster
		1	Cam	1	Frit
		1	Maden	1	Tunç
				2	Antimon
				3	Kurşun
		1	Kemik		
1	Yumuşakça Kabuğu				
1	Fayans				

Tablo:8 Boncuk Tipolojisi

5.7.1. TAŞ

Her iki nekropolde taş cinslerinin en genelini, yeryuvarında en yaygın biçimde bulunan minerallerden kuvars ailesi kapsamındaki kalsedon¹¹⁷, karnelyen¹¹⁸, agat¹¹⁹, grafit.¹²⁰ ve alabaster, oluşturmaktadır. Bunlar, sert taşlar grubuna girerler ve pek çok renk ve biçimde oluşarak, doğada çok yaygın olarak görünürler.

¹¹⁷ Bilgi için bkz.: Richard F. Symes, Taşların Dünyası, (Yay. Haz. B. Bıçakçı-Ö. Özbal), Ankara, 2000, 52

¹¹⁸ Bilgi için bkz.: Michel Tosi, "Karneol", *RfA V.* (Yay. Haz. E. Ebeling-B. Meissner) Berlin, 1976-1980, 448-452

¹¹⁹ Bilgi için bkz.: Richard F. Symes, *a.g.e.*, 53

¹²⁰ Erişim:[<http://www.mta.gov.tr/v2.0/madenler/mineraller/index.php?id=grafit>], Erişim Tarihi: 19 Ekim 2010.

Tezimize konu olan merkezlerden Karagündüz ve Kalecik Nekropollerinden çok sayıda Kalsedon boncuk ele geçirilmiştir. Bu boncuklar, 4 ayrı tip göstermiştir. Yarı saydam sarı, beyaz ve mavi renkte olan kalsedon boncuklar için en yaygın tip basık küresel biçimdir. Silindir, küt silindir ve elips biçimler de kullanılmıştır.(Resim: 110-111-112-113)

Tezimizde incelediğimiz kıvılcık kahve tonlarında görülen karnelyenden yapılmış boncuklar özellikle Karagündüz ve Kalecik karnelyen boncukları 7 ayrı tipe sergilenmektedir. Bunlar, küresel, basık küresel, silindir, küt silindir, konveks bikonik, elipstir.

Tezimizde incelenen agat taşından yapılmış boncuklara 7 ayrı tipe rastlanmıştır. Bunlar, küresel, basık küresel, silindir, küt silindir, elips, konveks bikonik ve fiçli biçimlidir.(Resim: 111-112)

Aşın yumuşak bir taş olan grafit, yağlı ve metalik parlaklıkta bir görünüm vermektedir. Siyah, demir siyahı, çelik grisi renkte ve opaktır. Çoğunlukla kireçtaşı, şist, gnays gibi metamorfik ve magmatik kayalarda oluşmaktadır. İncelediğimiz grafit cinsi boncuklardan bir kısmı basık küresel formudur (Resim:110).

Yumuşak taşlar grubuna giren alabaster, beyaz, sarı, pembe renklerde ve yarı saydam görünüm vermektedir. Bu tür bir adet boncuk Karagündüz Nekropolü K5 mezarında bulunan hoker durumundaki bir kadın iskeletinin, bileği çevresinde ele geçirilmiş cam ve agat boncuklar arasında 1 tane alabaster boncuk bulunmuştur. Sarı renkli ve yarı saydam görünümlü olan boncuğa aşık kemiği formu verilmiştir (Resim:110).

5.7.2. CAM

Cam eşya ve boncukların kökeni Mezopotamya'dır ve ele geçirilen en erken örnekler Akad Hanedanlığı Dönemine (M.Ö. 2700–2600) tarihlenmektedir. Camcılık, cam üretimi için temel malzeme olan kumun ve çam odununun kolay bulunduğu, başta Akdeniz ve çevresi olmak üzere pek çok yerde yaygın olarak gelişmiştir.¹²¹

Cam boncuk üretiminin ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasının başlıca nedeni, biçimlendirilmesi, delinmesi ve parlatılması eski dönem koşullarına göre oldukça güç olan değerli maden ve taşların yerine ucuz malzeme ve teknik kullanarak benzer sonuçlar elde edilebilmesidir.

Anadolu'daki en erken cam örnekleri, Kaş Uluburun batığı kazısında bulunmuş

¹²¹ Önder Küçükerman, *Göz Boncuğu*, İstanbul, 1987, 13

olan cam külçeleridir. Bunlar Geç Tunç Çağı'na, M.Ö. II. yüzyılın ilk yarışma tarihlenmektedir.¹²²

Van Gölü havzası Erken Demir Çağı merkezlerinin tamamında çok sayıda cam boncuk ele geçirilmiştir. Cam boncuklar, yarı değerli taşlar, yumuşakça kabukları ve kemik boncuklarla bir arada bulunmuştur. Karagündüz cam boncukları tek renkliydi ya da çekirdek kütleinin üzerine sarma yöntemiyle başka renkler uygulanarak görünümleri zenginleştirilmiştir.¹²³ Tek renkli olanlar parlak siyah, beyaz, sarı ve açık yeşil geçirgen ve yarı geçirgen cam hamurludur. Dış yüzeylerindeki sırlarının dökülmesinden dolayı cam hamurunun rengi güçlkle izlenebilmektedir. Diğer çok renkli cam boncuklarda siyah-beyaz, sarı-kahverengi, san-yeşil opak cam hamurdan bant ve desenler oluşturularak adeta yarı değerli, damarlı taşların (akik, oniks, vd.) taklitleri yapılmak istenmiştir. Bahsettiğimiz bu boncuklar ve günümüzde halen yaygın olarak kullanılmakta olan göz boncuklarının benzerleri de K2 ve K6-7 mezarlarından ele geçirilmiştir.

Karagündüz'ün cam boncukları 9 ayrı tipte incelenmiştir. Bunlar, küresel, basık küresel, fiçı biçimli, konveks bikonik, silindir, küt silindir elips ve alt grupları olan, bir ucu çıkıntılı elips ve iki ucu çıkıntılı elips biçimlidir. En yaygın tip ise basık küreseldir. Basık küresel formdaki 172 adet boncuğun bir kısmı parlak beyaz, sarı, açık yeşil, mavi geçirgen ve yarı geçirgen hamurludur. Üzerinde, dış hatları siyah kontürlerle belirtilmiş, içi sarı ve aralıkları beyaz renkte olan üçgen motifli opak cam boncuk da basık küresel biçimlidir. Fıçı biçimli boncuklar siyah opak hamurlu ve mavi, yeşil, sarı yan geçirgen hamurludur. Göz boncukları da bu tipte yapılmıştır ve parlak açık mavi-beyaz yarı geçirgen hamurlu, opak kahverengi-beyaz, siyah-beyaz ve yeşil-beyaz hamurludur. Mezarlarda fiçı biçimli toplam 30 adet cam boncuk bulunmaktadır. Küresel formda yapılmış 18 adet boncuk, parlak, sarı, beyaz ve açık yeşil yan geçirgen hamurludur. Yine aynı formda kahverengi-beyaz bantlı, opak cam hamurlu bir örnek ise muhtemelen agat taklididir. Konveks bikonik örneklerin hamur renkleri, dış yüzeylerinin yıpranmış olması nedeniyle, iki örnek hariç, izlenememektedir. Bu iki örnek ise opak beyaz cam hamurludur. Çeşitli büyüklükte olan konveks bikonik tipte yapılmış 11 adet boncuk bulunmaktadır¹²⁴ (Resim: 114-115).

İnsanın ürettiği en erken materyallerden biri olan frit, silikat (kum)

¹²² Aynur Özet, *Dipten Gelen Parıltı*, Ankara, 1998, 16

¹²³ Sevin-Kavaklı, 1996a, 40

¹²⁴ Aslıhan Karagöz, Van Karagündüz ve Altıntepe Nekropollerinde Boncuk Buluntuları, (*Basılmamış Y. Lisans Tezi*), Çanakkale, 2002

taneciklerinden oluşan, camsı ya da yarı camsı bir maddedir. Frit sırlı bir madde olup, parlak metalik bir görünüme sahiptir. Düşük ateşte ergitilebilen bu madde, sır üretiminde ve tutkal gibi yapıştırıcı özelliğinden dolayı, çeşitli maddeleri birleştirmek amacıyla kullanılmıştır.

K8 mezarı sayısı 80'i bulan iskeletleriyle Karagündüz'ün en kalabalık mezarı olma özelliğini taşımaktadır. Dolayısıyla en fazla boncuk buluntusunu da bu mezar vermektedir. Frit için de durum aynıdır. Frit boncukların % 80'ini K8 mezarı karşılamaktadır. Benzer materyal olan cam da 90 örnekle yine en çok bu mezardan ele geçirilmiştir. Frit boncuklar için kullanılan tipler sınırlıdır ve bu tipler Boru (tüp) biçimliler, küt silindir şeklindedir (Resim: 116).

5.7.3. MADEN

Kişisel süs eşyalarının yapımında maden kullanımı, çok eski dönemlere, M.Ö.7.binlere kadar uzanmaktadır.¹²⁵ En erken madeni (bakır) boncuklar Batı İran'da Ali Koş, Anadolu'da Aşıklı Höyük, Çayönü ve Çatalhöyük gibi, çanak çömleksiz ve Erken Neolitik Çağ yerleşmelerinde tespit edilmiştir.¹²⁶

Takılarda kullanılan en eski maden bakırdır. Anadolu zengin maden yataklarına sahip bir bölge olup, özellikle Doğu Anadolu'daki zengin bakır yatakları Neolitik dönemin en erken evrelerinden beri bilinmektedir. Bölge bakırın yanı sıra, demir, kurşun, gümüş ve altın gibi diğer madenleri de barındırmaktadır.(Belli 1987: 92). Demir madeni özellikle Erken Demir çağında fazlaca kullanım görmüştür.¹²⁷

Karagündüz mezarlarında, demirden yapılmış çok sayıda bilezik, halhal, yüzük ve iğne gibi süs eşyalarının yanı sıra, hançer, bıçak gibi silahlar da ele geçirilmiştir. Ancak mezarlarda demirden yapılmış boncuk tespit edilmemiştir. Boncuklar çoğunlukla antimondan tunçtan ve kurşundan üretilmiştir.¹²⁸

İncelediğimiz boncuklardan bir bölümü tunçtan yapılmıştır. Bakır ile arsenik ve daha sonra da kalayın beraberce ergitilmesiyle oluşan tunç alaşımı, ergitme ve döküm kolaylığı ile dayanıklılığı ve parlatılabilmesi nedeniyle madeni eşya üretiminin her alanında tercih görmüştür. İnceleme alanımıza giren mezar buluntuları arasında mezarlarında tunç eserler, demire kıyasla son derece azdır. Karagündüz mezarlarında ele

¹²⁵ Ufuk Esin, Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu 'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği. İstanbul, 1969, 20

¹²⁶ Ufuk Esin, "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Yay. Haz. O. Belli) İstanbul, 2000, 25

¹²⁷ Oktay Belli, "Demir Çağda Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalürjisi", *Anadolu Demir Çağları I*, İstanbul, 1987, 92

¹²⁸ Sevin-Kavaklı, 1996a., 36

geçen tunçtan yapılmış süs eşyalarının daha çok gelişkin, dromoslu oda mezarlarında bulunduğu anlaşılmaktadır.¹²⁹

Gerek incelediğimiz eserlerin fotoğrafları ve gerekse merkezlerle ilgili yapılan yayınlardan elde ettiğimiz çizimlere bakarak tunç boncukları 6 farklı tipte inceleyebiliriz. Bunlar, spiral, mercimek, elips, iki ucu çıkıntılı elips, makara, ve fiçidir.(Resim: 117) (Çizim: 6/18-19) Spiral biçimli boncuklar çeşitli boyutlarda olup en uzununda 6, en kısıyında 2 kez dönen spiral halkası bulunmaktadır. Yaprak inceliğinde olan boncuklar, yan değerli taşlarla birlikte bulunmuştur. Her iki ucu dışa doğru çıkıntı yapan elips biçimli boncukların gövde kısmı şişkin ve uçlara doğru hafif boyun kısmı girintilidir.

İnsanlar tarafından çok eski zamanlardan beri bilinen ve kullanılan antimon, gri, koyu gri ve gümüş beyazı renginde, kolay kırılabilen katı kristalin yapıda, elektrik ve ısı iletkenliği çok zayıf bir metaldir.¹³⁰

Karagündüz mezarlarında antimondan yapılmış, pek çok örnek saptanmıştır Genel olarak koyu gri renkte olan antimon boncuklar 3 tipte incelenmiştir. Bunlar, çift delikli döküm, mercimek ve düğme biçimlidir.(Resim: 118) Çift delikli dökümler, birbirine bitişik 2 yarım daire formundadır. Koyu gri olan bu boncuklar, toplam 11 adettir. K6-7 mezarından ele geçirilen 10 adet mercimek biçimli boncuk, yine aynı mezardan çıkan tunç boncukların antimon versiyonudur. Yassı mantar başlı, düğme biçimli tek antimon örnek, her ne kadar diğer yan değerli taşlar ve fritlerle bir arada bulunmuş olsa da, gerek biçim ve gerekse deliğin görünümü açısından düğmeye benzemektedir. Bu durum, bize örneklerin boncuktan çok bir elbise düğmesi işlevini görmüş olabileceklerini düşündürmektedir. Nitekim düğme biçimli antimon örneklerin benzerleri diğer EDC. yerleşmelerinde de görülmektedir. Ancak günümüzdeki anlamıyla düğme ve ilik kullanımının bu denli eski tarihlere değin uzanıp uzanmadığı da açık değildir.¹³¹

Kurşun (Pb) atom numarası 82 ve atom kütlesi 207,19 olan mavi-gümüş rengi karışımı bir elementtir. Kullanılmakta olan en eski metallere biridir. Simyacılar kurşunu, en eski metal olarak düşünüp Satürn gezegeniyle özdeşleştirmişler ve onun simgesiyle göstermişlerdir. Çanakkale yöresindeki tarihi "Abydos" şehrinde bulunan bir figür M.Ö. 3000 yılına aittir. İlk üretim yapılan kurşun madenlerinden en iyi bilineni

¹²⁹ a.g.e., 38

¹³⁰ Erişim:[<http://ekutup.dpt.gov.tr/madencil/metalmad/oik640.pdf>], Erişim Tarihi: 12 Ekim 2010

¹³¹ Karagöz, a.g.e., 53

Balıkesir'de Balya-Karaaydın madenidir.¹³²

Karagündüz'ün K8 mezarında ele geçirilen 1 adet kurşundan yapılmış boncuk, her iki yanından içe çekik ve yaklaşık makara biçimlidir.(Resim: 119)

5.7.4. KEMİK

Kemik, tarihin ilk çağlarından beri insanoğlunun kullandığı en eski takı malzemelerinden biridir. İlk kemik süs eşyaları ve boncuklar, avlanan hayvanların kemiklerinden yapılmış; eti ve derisi alındıktan sonra, kullanılmayan, boynuz, omurga, diş ve pençe kısımları çeşitli süs eşyası olarak kullanılmıştır.¹³³ Yukarıda da belirtildiği üzere, insanoğlu avlanan hayvanların bir parçası olan kemikten boncuk yapıp, bunları üzerlerinde taşıyarak, onun güç ve cesaretini kazanacaklarına inanıyorlardı.

Anadolu'da bilinen en eski örnek, M.Ö. 8000'e tarihlenen Aşıklı Höyük yerleşmesinde bir iskeletin boynunda *in situ* durumda bulunmuş olan geyik dişi boncuklardan yapılmış bir kolyedir.¹³⁴

Çalışmamız kapsamında Karagündüz Nekropolünden ele geçen 4 örnek üzerinde durulacaktır. Bu Kemik boncuklar için 3 tip belirlenmiş olup, bunlar silindir, dikdörtgen prizma ve basık küresel biçimlerdir. Silindir biçimlilere ve diğer tipler grubuna giren dikdörtgen prizma biçimli boncuklara 2'şer örnek bulunmaktadır. Dikdörtgen prizma biçimli boncuklardan birinin tam ortasında ayrıca bir delik daha bulunmaktadır. Bu iki tip boncuk olasılıkla amulet olarak kullanılmaktaydı. Basık küresel biçimli olan tek örnek üzerine, 9 tane birbirine paralel, dikey yivler açılarak süsleme yapılmıştır.(Resim: 120)

5.7.5. YUMUŞAKÇA KABUĞU

Yumuşakça kabukları, boncuk yapımında kullanılan en dayanıklı doğal malzemelerden biridir. Ancak arkeolojik yerleşmelerde fazlaca bulunmalarına rağmen bu, üzerinde pek çalışılmamış bir konudur. Anadolu'da ise bilinen en eski deniz kabukları, Çayönü yerleşmesinde saptanan, Kızıldeniz ve Akdeniz kökenli örneklerdir.¹³⁵

Karagündüz Nekropolü yumuşakça kabuğu boncukları *Conus*, *Cypraeidae*, *Dentalium*, *Nassariidae*, *Buccinidae* ve *Acteonidae* familyasına ait hayvanların kabuklarından yapılmıştır. Söz konusu türlerin günümüzde de Van ve Erçek

¹³² Erişim: [<http://tr.wikipedia.org/wiki/Kur%C5%9Fun>], Erişim Tarihi: 15 Eylül 2010

¹³³ Necla Keskin, Takı Tasarımına Sosyal Değişimin Etkisi, (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*), İstanbul, 1989, 12

¹³⁴ Esin, 2000, 26

¹³⁵ Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazılan", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Yay. Haz. O. Belli), İstanbul, 2000, 17

Gölü çevresinde rahatlıkla bulunabilmesi, yerel olabileceklerini düşündürmektedir.¹³⁶

Karagündüz Nekropolü mezarlarında 2 *Cypraeidae*, 2 *Buccinidae* 1 *entahım*, 1 tane *Conus* familyasından olan, toplam 6 adet yumuşakça kabuğundan yapılmış boncuk bulunmuştur. (Resim: 121)

5.7.6. FAYANS

Fayans, kolay ergitilebilen kum taneciklerinden ve çeşitli minerallerden oluşan, parlak ve sırlı yüzeyli kildir. Camın öncüsü diyebileceğimiz fayans, işlenmesi zor olan ve doğada nadiren görülen materyallerin yerine kullanılmış, ilk yapay maddelerden biridir.¹³⁷

Karagündüz Nekropolü mezar buluntuları arasında 29 adet fayans boncuk ele geçirilmiştir. Fayans boncukların, 2 örnek dışında, tümü mavi diğer ikisi sarı renktedir. Bunlar, çok değişik stilde yapılmışlardır. Kullanılan tipler ise; silindir, küt silindir, basık küresel, elips, fiç, konveks bikonik ve diğer tiplerdir.(Resim: 122)

¹³⁶ Karagöz, *a.g.e.*, 56

¹³⁷ Lois Sherr Dubin, *The History of Beads, From 30000 B.C. to the Present*, New York, 1987, 344

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Doğu Anadolu 'da Urartu Krallığı'nın tarihini oluşturan Nairi ve Uruatri Beylikleri hakkında M.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana Asur kaynakları, çok önemli bilgiler sunmaktadır. Örneğin Asur Kralı I.Salmanassar (MÖ. 1274–1245) Uruatri'nin 8 krallıktan (beylikten) oluştuğunu, 1. Tukulti-Ninurta (MÖ: 1244–1208) ise Nairi'nin 60 kralının (beyinin) olduğunu bildirmektedir. Bu önemli bilgilerden, M.Ö. 13. yüzyılın başlarından beri Doğu Anadolu Bölgesinde çeşitli boy ve budunların oluşturduğu Beylikler Döneminin bulunduğunu ve merkezi yönetime geçilmediğini öğrenmekteyiz. Hiç kuşkusuz bu boy ve budunlar, M.Ö. III. Binyıldan itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde kültür birliği kuran Hurilerden oluşmaktaydı.

Güçlü bir merkezi otoritenin sağlanamadığı bu bölgede yaşayan insanların hangi kültürden geldikleri konusunda birçok bilim insanı değişik görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin ispatlanması bölgede yapılan olan ve yapılacak olan arkeolojik kazı ve çalışmaların sürekliliğine ve çoğaltılmasına bağlıdır.¹³⁸

Van Gölü Havzası EDÇ yerleşimlerinden gelen verileri şimdilik Urartu Devleti'nin kökeni sorununu tamamen açıklayabilecek durumda değildir. Fakat EDÇ II'de beliren ve olasılıkla yerli bir gelenek olan kırmızı astarlı mallar dışında, dromoslu oda-mezar, kremasyon ve belki de kale gibi bölgeye yabancı, yeni ve farklı özellikler dikkat çekicidir. Bu ve buna benzer gelişmelerin sebebini göç veya başka bir nedene bağlamak için nedenler bulunmaktadır. M.Ö. 1350 yıllarından sonra Van Gölü havzasına Transkafkasya'dan Hurri kökenli kimi grupların göçmüş olabileceğini öne süren A. Çilingiroğlu¹³⁹ boya bezemeli polikrom OTÇ malları ile çizi bezemeli monokrom EDÇ çanak çömlekleri arasında biçimsel yönden süreklilik ileri sürmektedir.

*“Böyle bir göç olmuşsa bunun güneyden kuzeye doğru yapılmış olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü dromoslu oda-mezarlar yanında klasik Urartu Devleti ve uygarlığının gelişmiş yerleşik karakteri ancak bu konuda çok daha köklü geleneklere sahip olan güneyli etkilerle açıklanabilir.”*¹⁴⁰ Geleneğin öncüsü olan Dromoslu oda-mezarlar ve benzer ölü gömme anlayışının en erken örnekleri İTÇ'nin sonlarından beri Güneydoğu Anadolu ve Suriye'den bilinmektedir¹⁴¹

¹³⁸ Belli-Konyar, 2003, 64

¹³⁹ Altan Çilingiroğlu, "Migration in the Lake Van Basin", *Migration und Kulturtransfer* (Yay. haz. R. Eichmann, H. Parzinger), Bonn, 2001

¹⁴⁰ Sevin, 2004, 377

¹⁴¹ Sevin, 2004, 378

Prof. Dr. Veli Sevin, Van Gölü Havzasının Orta Demir Çağı öncesi yerleşme yerleri ve mezarlıkları üzerinde yapılan çalışmalar EDC'nın EDC I ve EDC II olarak iki evreye ayrılması gerektiğine işaret etmekte ve bunlardan ilki olan EDC I'in başlangıcı, şimdilik en çok M.Ö. 13. yüzyılın ortalarına uzandığını bunu izleyen EDC II'nin başlangıcı hakkında herhangi bir kanıt olmadığını ve bu dönemlerin M.Ö. 1000 yılları ile Urartu Devleti'nin başkent Tuşpa olarak kurulduğu M.Ö. 850/800 yılları arasına yerleştirilebilir olduğunu söylemektedir. (Tablo: 9).¹⁴²

Van Gölü havzasında OTÇ'dan STÇ/EDÇ na geçişte kültürde yine önemli değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin bir yandan pastoralizm hâlâ yaygın bir geçim tarzı olarak önemini korurken¹⁴³ bir yandan da yerleşik yaşama doğru adımlar atılmaya başlamış; yeni mezar türleri, gömme biçimleri ve yeni bir monokrom çanak çömlek stili belirmiştir. Demirin yaygın biçimde ortaya çıkışı en belirgin özelliklerden biridir. Tahkimli kaleler gelişimin son halkalarıdır. Yaylaklar ve kışlaklar arasındaki uzaklığın fazla olmadığı anlaşılan bu dönemde zenginlik arttıkça sabit ve korunmalı bir noktaya olan gereksinim de giderek artmış olmalıdır. ETr. Dönemi'nin sonlarında ortaya çıkan tarıma elverişli iskân alanlarındaki ıssızlaşma, yerini yeni bir yerleşme biçimine bırakmaya başlamıştır. Henüz eskiye kıyasla sayıca artıp artmadığını tam anlamıyla saptayamamış olmakla birlikte bu türde yerleşme yerlerinin Hakkâri-Yüksekova (2000 m.) gibi izole bölgelerde bile varlığı anlaşılmaktadır.

Urartu Devleti'nin kuruluşuyla sonuçlanan bütün bu süreç M.Ö. II. Bin yılın son yüzyılları ile I. binyılın başları arasındaki birkaç yüzyıl içinde tamamlanmış görünür; ancak bu sosyal ve kültürel gelişme süreçlerinin EDC I ve II dönemleri içindeki yerlerini tam olarak belirleyebilmek de şimdilik kolay değildir. Örneğin Asur kralı I. Şulmanuşerid'in (M.Ö. 1274–1245) daha hükümdarlığının ilk yılında sözünü ettiği, Uruatri ülkesindeki 'güçlü bir biçimde tahkim edilmiş dağ kaleleri'nin Ernis Evditepe'dekine benzeyen kiklopik surlu kaleleri de kapsamı içine alıp almadığının saptanabilmesi şimdilik oldukça zordur. Bununla birlikte duvarları ODC'dakileri andıran, düzgün işçilikli taş bloklardan örülü ve payanda çıkıntılı Aliler gibi sitadellerin EDC II'de ortaya çıkmış olması çok mümkündür. Bu türde destek çıkıntılı surların III. Şulmanuşerid'in (M.Ö. 858–824) Balawat Kapısı Kabartmaları üzerinde resmedilmiş olması da bu görüşü desteklemektedir. Dromossuz mezarlarla, pembe-devetüyü renkli, kısmen kazı bezemeli

¹⁴² Sevin, 2004, 378

¹⁴³ Özfirat, 2001b, 153

çanak çömleklerin ve nihayet demirden ziynet ve törensel silahların EDÇ I Dönemi'nin ortaya koyduğu yenilikler olduğu anlaşılmaktadır. Dromoslu mezar-odası, demirin yanında tunçtan süs eşyası ve olasılıkla kremasyon âdeti ise EDÇ II Dönemi'ndeki gelişmeler arasındadır. Basit saplı ve perçin delikli hançerler EDÇ I, kabza ve namlusu tek parça olanlar da EDÇ II dönemlerinin özellikleri arasında sayılabilir.

Anlaşılabileceği üzere iki farklı evreye ait olsalar da Karagündüz mezarları arasında belirgin bir kültür sürekliliği ve birliktelik söz konusudur. Aynı durumun Ernis-Evditepe ve hatta Aliler Kalesi için de geçerli olduğu söylenebilir. Böylelikle EDÇ I ve II evreleri arasında arkeolojik yönden gelişimin yanında bir sürekliliğin varlığı da izlenebilmektedir (Tablo: 11). Arkeolojik veriler EDÇ'nın başlarından itibaren Karagündüz'ün yer aldığı Erçek yöresi ile Aliler Kalesi ve Ernis bölgelerinin ortak bir kültür bölgesi içine sokulabileceğini gösterir. Hatta bu bölgenin güneyde Van Ovası 'nı içine alacak şekilde genişlediği de anlaşılmaktadır.

Tezimizin inceleme konusunu oluşturan bu merkezlerden elde edilmiş ve yayınlara bilim dünyasına kazandırılmış olan takılar ise Urartu öncesi kültürel gelişme ve etkileşim hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Daha önce değindiğimiz ve kanıtını açık bir şekilde gördüğümüz Urartu Krallığına kaynaklık etmiş olan Erken Demir Çağı kültürlerinin merkezini Van Gölü Havzası yerleşmeleri oluşturmaktadır. Bu sebeple söylenebilir ki Urartu Krallığı atalarının topraklarında büyüyüp gelişmiştir.

İncelediğimiz merkezlerden ele geçen takılar gerek form ve gerekse kullanım amaçları değerlendirildiğinde birbirlerine çok yakındır. Karagündüz mezarlarından ele geçen bileziklerin benzer formlarını Dilkaya, Karagündüz, Van- Kalecik, Yoncatepe Nekropollerini ve Ernis Evditepe Mezarlıklarından ele geçirilen bileziklerle karşılaştığımızda bütün bileziklerin düşük karbonlu olarak üretildiklerini ve genel olarak dökme demirin dövülerek şekillendirilmesiyle oluşturulduğunu görmekteyiz. Bazen basit halkalar şeklinde bazen de açık uçların birbiri üzerine birleştirilmesiyle repertuar zenginliği yaratıldığı incelediğimiz bütün merkezlerde saptanmaktadır. Bunun yanında uçları hayvan protomlarıyla zenginleştirilmiş Urartu bileziklerine kaynak olabilecek bileziklere de Karagündüz Mezarlarında rastlanmıştır.(Resim: 31-32-33-34-35-36-37-38-39-40) Karagündüz mezarlarında örneklerine sık rastladığımız yassı kesitli bilezikler ise örneğine henüz rastlanmamış örnekler olarak tezimize konu olmaktadır. (Resim: 68-69-70-71-72-73-74) Genel olarak Van Gölü Havzası Erken Demir Çağı bilezikleri yuvarlak kesitli olarak imal edilmiş ve çapları 8-9 cm. 'yi geçmeyen bileziklerdir. Benzerlerine Havtavan, Geoy Tepe, Dinkatepe gibi Transkafkasya ve

Kuzey Batı İnan bölgelerinde de sıklıkla rastlanmaktadır.¹⁴⁴

Yaptığımız incelemeler sonucunda tespit edebildiğimiz takılar arasında önemli bir yere sahip olan süs iğneleri ise hem süsleme aracı ve hem de işlevsel olarak kullanılmıştır. Ele geçirilen iğneleri tunçtan yapılanlar ve demirden yapılanlar olarak iki gurupta incelememiz mümkündür. Genel olarak bütün Van Gölü Havzası Erken Demir Çağı yerleşmelerinde rastladığımız iğnelerde bulunan orta delik muhtemelen bu delikten geçirilen bir ipin taşıdığı boncukla beraber nazar kovucu olarak da kullanılmaktaydı. Genel olarak aynı tipolojide inceleyebileceğimiz demirden yapılmış uç, orta delik ve sap kısmından oluşan demir iğnelerin yanında tezimizdeki bütün merkezlerde tunç iğnelere de rastlanmaktadır. (Resim: 1-6) Bu iğneler de ise form özellikleri farklılıklar göstermektedir. Genel olarak haşhaş başlı olarak dökme tekniğinde yapılan bu iğnelerin tepelikleri Hakkâri, Karagündüz, Yoncatepe nekropollerinde olduğu gibi birden fazla halkadan oluşmakta ve bu halkaların sayısı değişmektedir.(Çizim: 6/3-4)

Erken Demir Çağına tarihlenen merkezlerden ele geçirilen diğer bir takı grubu ise demirden yapılmış yüzüklerdir. Bu yüzükler genelde yuvarlak kesitlidir. Örneklerine Karagündüz ve Ernis Evditepe mezarlıklarında rastladığımız yüzükler yuvarlak kesitli birkaç halkanın sarmal olarak üstüste bindirilmesiyle tasarlanmıştır. Bu sarmal halkaların sayısı 4'ü geçmez.(Resim: 85-86-87-88-89) yapılan kazı çalışmaları sırasında in-sutu olarak ele geçirilen yüzükler birçok parmakta aynı anda kullanım gördüğünü kanıtlamaktadır.

Yuvarlak kesitli yüzüklerin yanında dövülerek yassılaştırılıp levha haline getirilerek imal edilen yüzükler de önemli yer tutmaktadır. Karagündüz mezarları Vangölü Havzası için bu tür yüzükler bakımından zengin bir repertuar sunmaktadır.(Resim: 86 ile 101 arası tüm yüzükler) (Çizim:6 /12) genel olarak tezimizde incelediğimiz yüzüklerin çaplarının 2,5- 3 cm.'yi geçmediği ve diğer bütün demir eserler gibi düşük karbonlu olarak üretildiği görülmektedir. Erken demir Çağı için bakıldığında Vangölü Havzasında ele geçen yüzükler basit olarak yuvarlak kesitli, tek veya birden fazla halkalı olarak imal edilmişlerdir fakat bölgenin paraleli olan diğer yerleşmelerde aynı dönem için daha çok işçilik gerektiren farklı tasarlanmış yüzükler de bulunmaktadır. Bunlardan Havtavan tepe C2 mezarında ele geçirilen alt tarafı açık bırakılmış üst tarafı ise tepelikli olarak imal edilen yüzükler dikkat çekicidir.(Resim: 135) Tezimize konu

¹⁴⁴ Sevin, 2004, 378

olan takıların imal edildikleri madde genel olarak demirdir. Fakat demir eserlerin yanında tunçtan ve altından yapılan eserler de bulunmaktadır. Farklı metallere yapılan eserlerin azlığı dikkat çekicidir. Özellikle demir madeninin kullanılmış olması akla demirin az olmasıyla beraber kıymetli bir maden olduğu sonucunu getirmektedir.

Vangölü Havzası takıları incelenirken ele geçirilen buluntular arasında çokluğu nedeniyle dikkati çeken diğer bir takı gurubu ise hemen her merkezden ele geçirilen boncuklardır. Boncuklar kadın, erkek veya çocuk ayrımı olmadan her mezarda bulunduğu içindir ki kullanım alanının çeşitliliğiyle beraber kullanım amacının da çeşitliliğini sergilemektedir. Muhtemelen ele geçirilen boncuklar sadece süsleme unsuru olarak kullanılmıyor, nazar veya hastalık kovma gibi anlamlar da yüklenerek amulet olarak da kullanılıyordu. Boncuklar çok çeşitli malzemelerden imal ediliyordu bu sebeptendir ki bu malzeme repertuarının zenginliği bu konunun derinlemesine ele alınması gerekliliğini beraberinde getirmektedir.

Van Gölü Havzası Erken Demir Çağı boncukları, çoğunlukla kalsedon türlerinden akik ve kornalin gibi yarı değerli taşlardan yapılmıştır. Cam, frit ve fayans da az değildir. Hatta akik gibi taşların camdan kopyaları bile imal edilmiştir. Cam ve fritten, nazara karşı koruyucu göz boncukları da vardır. Hematit, kemik ve bölgede zengin yatakları bulunan obsidyenden küçük oval boncuk taneleri bulunmaktadır. Formlar daha çok düzgün olmayan küre, silindir, ince tüp, varil, disk, kavun, koni ya da çift konidir. Taş boncuklar kemane matkaplarla her iki uçtan karşılıklı olarak delinmiştir; kesitleri bir kum saatini andırır. Matkap ucunun yanlara kayması, boncuk taneleri üzerine önceden açılan küçük matkap çanaklarıyla önlenmiştir. Kimi durumlarda bu çukurlar delinme işleminden sonra zımparalanarak düzleştirilmiştir. Bu özelliğe genellikle ince uzun boncuklarda rastlanır. (Resim: 116- 127) Erken Demir Çağı boncukları arasında antimondan yapılmış az sayıda örnek dikkat çekicidir. Mercimek, omurgalı oval ve bazen da yuvarlak düğme biçimlidirler; çift delikli dağıtıcılar da vardır. (Resim: 124) Daima kalıpta dökülmüş olan antimon boncuğunun kullanımı Urartu Krallığıyla birlikte tümüyle son bulmuştur. Bunların yanında siyah taş kömürü ve beyaz tebeşirden oyulmuş birer amulet (muska) ilgi çekicidir. Bazıları hayvan ya da aşık kemiği şeklindedir. *Conus*, *cowrie*, *cyprae*, *dentalium vb* çeşitli yumuşakça kabuklarının da birer amulet olarak algılanmış olmaları çok mümkündür.(Resim: 121)

İ.Ö. 9. yüzyılın ortalarına doğru kurulan Urartu Krallığı ile Doğu Anadolu'da boncuğa olan talep giderek artmış ve hiç kuşku yok ki saray atölyeleri kurulmuştur. Ancak Van Kalesi'ndeki Urartu kral mezarları soyulmuş olduğundan, bu atölyelerin pahalı

üretimleri hakkında hiçbir bilgi yoktur. Buna karşılık kentnin geniş kapsamlı mezarlık alanı Altıntepe'den çok sayıda örnek bulunmaktadır. Altıntepe'de saptanan boncukların tarihlenmesinde herhangi bir sorun olmamakla birlikte, ağır yağma nedeniyle diziliş biçimleri hakkında fikir edinebilmek mümkün değildir. Yalnızca birkaç toprak mezarda, iskeletler üzerinde özgün durumlarını koruyan boncuklu kolye, bilezik ve amuletler rastlanmıştır. Urartu boncukçuluğu genelde Erken Demir Çağı'nın bir devamı olmakla birlikte, taşların cins, biçim, boyut ve işleme tekniklerinde gelişmeler söz konusudur.¹⁴⁵ Sözelimi görece yumuşak bir taş olan siyah beyaz damarlı manyezit, Urartu boncuk ustalarının buluşudur. Bu taştan, minik kürelerin yanında son derecede iri disk, küre ve uzun fiçli boncuklar üretilmiştir. Ayrıca akik, kornalin, cam ve ender de olsa taş kömürü gibi eski malzemelerin kullanımı sürmüştür, olasılıkla altından yapılmış boncuklar yaygınlaşmıştır. (Resim: 110-111-115-123) Yumuşak bir öz üzerine parlak sarı sırlı altın taklidi boncuklar, bu değerli madene olan özlemin yansımasıdır. Boncuk yapımında tunç ve kurşun dışında bakır ve kalay hemen hiç yararlanılmamıştır. (Resim: 117-119) Küre, fiçli, elips en sevilen formlar arasındadır. Erken Demir Çağı'nda olduğu gibi, *cyprea* ve *cowrie* türü yumuşakça kabuklarının kullanımı hâlâ yaygındır. Amulet kullanımı artarak sürmektedir.

Sayıları binleri bulan bu boncukların cinsiyet ve yaş farkı gözetmeksizin çoğu kez kolye, bilezik ya da iğne sarkacı olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. En sık kullanılan boncuk cinsleri akik kornalin, cam ve frittir bunların yanında yeşim ve andezit taşından imal boncuklar da bulunmaktadır. Tunç, kemik, antimon, dağ kristali ve fayans daha azdır. (Resim:123-125-129) Conus, dentalium ve *cyprea* türünde deniz hayvanı kabukları da ender kullanım alanı bulmuştur.

¹⁴⁵ Necla Arslan Sevin, Veli Sevin, *Boncuklardan Okunan Tarih- Urartu Boncukları*, Toplumsal Tarih 171, 2008, 32

7. KAYNAKÇA

- AYAZ, G.,** Altintepe Takıları, (*Basılmamış Y. Lisans Tezi*), Van, 2005
- AVETISYAN, P., BADALYAN R., SMITH A. T.,** "Preliminary Report on the 1998 Archaeological Investigations of Project Aragats in the Tsakahovit Plain, Armenia", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 42/1, 2000, 19-59
- BADALJAN, R. F., C. EDENS, P. L. KOHL, A. TONİKJAN,** "*Archaeological Investigations at Horom in the Sirak Plain of Northwestern Armenia*", Iran, Vol: 30, 1992, 31-48
- BADALJAN, R. S., C. EDENS, R. GORNY, P. L. KOHL, D. STRONAEH, A. V. TONİKJAN, S. HAMAYAKJAN, S. MANDRİKJAN, M. ZARDARJAN,** "*Preliminary Report on the 1992 Excavation at Horom, Armenia*", Vol: 31, Iran, 1993, 1-24
- BADALJAN, R. S., P. L. KOHL, Ü. STRONACH, A. V. TONİKJAN,** "*Preliminary Report on the 1993 Exeavation at Horom, Armenia*", Iran, Vol:32, 1994, 1-29
- BAHÇALİYEYEV, V.,** _____, "*Nahçıvan Arkeolojisi*", İstanbul. 1997
- _____ "*Nahçıvan'da Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Kolanı*", *Belleten* 233, 1998, 1-13
- BAHÇALİYEYEV, V., A. SEİDOV, BARNETT, R. D.,** "*Nahçıvanın Kadim Tarihi*", Bakü, 1995
- _____ "*The Urartian Cemetery at Igdyr*", *Anatolian Studies* 13, 1963, 153-198
- BELLİ, O.,** "*Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalürjisi*", *Anatolian Iron Age I/ The Proeedings of the I. Anatolian Iron Age Colloquim Held at İzmir 24-27 April 1984*, (ed. A. Çilingiroğlu), İzmir, 1987, 89-107
- BELLİ, 1997,** "*Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış*", *Belleten* 60, 1997, 125-136
- BELLİ, 1998a,** "*1996 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması*", *XV Araştırma Sonuçları Toplantısı 11*, Ankara, 1998, 163-198

- BELLİ, 1998b,** *"Van Gölü'nün Güneyinde Bulunan Maden Yataklarının Mezopotamya İçin Önemi", XXXIV Reneontre Assyrioloque Internationale, , Ankara, 1998, 305-320*
- BELLİ, 1999a,** *"1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 11, Ankara, 1999, 267-292*
- BELLİ, 1999b,** *"Dams, Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of the Urartian Kingdom", Anatolian Iron Ages 4, Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Mersin, 19-23 May 1997, (ed. A. Çilingiroğlu and R. J. Matthews), Anatolian Studies, Mersin, 1999, 11-26*
- BELLİ, 2001a,** *"Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia", (Ed. O. Belli), Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), İstanbul, 2001, 332-335*
- BELLİ, 2001b,** *"Excavation at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", Tel Aviv, 28, 2001, 169-212*
- BELLİ, 2001c,** *"An Early Iron Age Cemetery in the Van Region: Ernis-Evditepe", in: Belli, O., ed. Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), İstanbul, 2001, 145-156*
- BELLİ, 2002a,** *2000 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, Ankara, 2002, 239-256*
- BELLİ, 2002b,** *"2000 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", 23. Kazı Sonuçları Toplantısı 2, Ankara, 2002, 265-274*
- BELLİ, 2002c,** *"Research on Early Iron Age Fortresses and Necropolises in Eastern Anatolia", Anatolian Iron Ages V, The Proceedings of the Five Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001 (eds. A. Çilingiroğlu-R. Matthevs), London, 2002, 135-142*
- BELLİ, 2002d,** *"2001 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", 24. Kazı Sonuçları Toplantısı 2, 2002*
- BELLİ, O., E. KONYAR,** *"1998 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", 21. Kazı Sonuçları Toplantısı 1, Ankara,*

- BELLİ-KONYAR, 2001a,** 2000, 435–448
"Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", Tel Aviv, 2001, 105-156
- BELLİ-KONYAR, 2001b,** "Excavations of Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis (1997-1999)", in: *Belli, O., ed. Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, Istanbul, 2001, 169-212
- BELLİ-KONYAR, 2002,** "The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia: Ernis-Evditepe", Tel Aviv, 2002, 167-202
- BELLİ-KONYAR, 2003,** *Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri, Early Iron Age Fortresses And Necropolies in East Anatolia*, İstanbul, 2003
- BELLİ, O., V. SEVİN,** *"Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar 1998-Arehaeological Survey in Nakhichevan"*, İstanbul, 1999
- BİLGİ,Ö., H. ÖZBAL, Ü. YALÇIN,** *Bakır Tunç Döküm Sanatı- Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004,
- BURNEY, C. A.,** "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies VII*, Londra, 1957, 37-53
- _____, "Eastern Anatolia In The Chalcolitic And Early Bronze Age", *Anatolian Studies VIII*, Londra, 1958, 157-209
- _____, *"Excavations at Haftavan Tepe 1968: First Preliminary Report"*, Iran, Vol: 8, Londra 1970, 157-171
- _____, *"Excavations at Haftavan Tepe 1969"*, Iran, Vol: 10, Londra, 1972, 127-142
- ÇAVUŞOĞLU-BİBER, 2006,** Sahipsiz Takvim, *Arkeolo Atlas*, Sayı:5, 2006, 174-175
- ÇAVUŞOĞLU-BİBER, 2008,** "Van- Kalecik Nekropolü Üzerine Bir Değerlendirme", *Aykut Çınaroğlu'na Armağan Studies in Honour of Aykut çınaroğlu*, Ankara, 2008, 189-212
- ÇAVUŞOĞLU, R.,HANİFİ B., FÜTÜHAT B.,** "2004–2007 Yılları Van-Kalecik Kazıları"

30. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 2008, 269-290
- ÇİLİNGİROĞLU, A.**, "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı 7*, 1986, 151-162
- ÇİLİNGİROĞLU, 1991**, "The Early Iron Age at Dilkaya", (eds. A. Çilingiroğlu, D. French) *Anatolian Iron Ages II*, Oxford, 1991, 29-38
- _____, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1992
- _____, *Urartu Krallığı- Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997
- ÇİLİNGİROĞLU, A., Z. DERİN**, "Van-Dilkaya Kazısı: 1990", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Çanakkale, 1993, 463-492
- DEMİRTAŞ, P.**, Takı Kültürü ve Tasarımı Üzerine Bir Araştırma, (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*), İzmir, 1996,
- DUBİN, L. S.**, *The History of Beads, From 30000 B.C. to the Present*, New York, 1987
- DYSON, R.H. JR.**, "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu", *Journal of Near Eastern Studies*, 1965, 193-217
- _____, "Rediscovering Hasanlu", *Expedition 31/2-3*, 1989, 3-11
- EDENS, C.**, "Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age", *BASOR 299/300*, 1995, 297-300
- ERGİNSOY, Ü.**, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul, 1978,
- _____, "*Maden Sanatı*" Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi- II, İstanbul, 1997, 1138-1146
- ERİNÇ, S.**, "Doğu Anadolu Coğrafyası", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları*, 15, İstanbul, 1953, 193-219
- ERZEN, A.**, "Ünseli (Ernis) Mezarlığı", *Belleten 111*, 1964, 570-572
- ESİN, U.**, "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Yay. Haz. O. Belli) İstanbul, 2000, 78-85
- EVLİYA ÇELEBİ**, "*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*" (Çev. Z. Danişman), İstanbul, 1970
- FRENCH, Ü. H., G. D. SUMMERS**, "*Pre-Urartian and Urartian Pottery from the Muş Region*", *Anatolian Studies 44*, 1994, 116-123
- HAUPTMANN, H.**, "Norşun-Tepe Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbul Mitteilungen 19-20*, 1969, 215-219
- IŞIK, C.**, "Habibuşağı Nekropolü", *Belleten 200*, 1987, 549-564

- KARAGÖZ, A. A.,** Van Karagündüz ve Altıntepe Nekropollerini Boncuk Buluntuları, (*Basılmamış Y. Lisans Tezi*), Çanakkale, 2002
- KESKİN, N.,** Takı Tasarımına Sosyal Değişimin Etkisi, (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*), İstanbul, 1989
- KENNETH R. M.- HYSLOP,** *Western Asiatic Jewellery*, C. 3000-612 B.C. Londra, 1971
- KHANZADIYAN, E.,** "*Metsamor*", Erevan, 1973
- _____, "*Elar-Darani*", Erevan, 1979
- KLEISS, W., S. KROLL,** "Die Burgen von Libliuni (Seqindel)", *Archâologische Mitteilungen aus Iran*, Iran, Vol:39, Londra, 1980, 35-39
- KOHL, P. L.,** "Migrations and Cultural Diffusions in the Later Prehistory of the Caucasus", *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder-und zentralasiasischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend* (Yay. haz. R. Eichmann, H. Parzinger), Bonn, 2001, 117-124
- KUŞNAREVA, K.,** "*The Southern Caucasus in Prehistory*", *Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to Second Millennium B.C.* (ing. çev. H. N. Michael), Philadelphia, 1997
- KUŞOĞLU, M., Z.,** *Tılsımdan Takıya*, İstanbul, 1998,
- KÜÇÜKERMEN, Ö.,** *Göz Boncuğu*, İstanbul, 1987
- KÖROĞLU, K- E., KONYAR,** "Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi", *Arkeoloji ve Sanat*- 119, İstanbul, 2005, 25-38
- KÖROĞLU, 2004,** *Anadolu Uygarlıklarında Takı*, İstanbul, 2004
- LAMBERG-KARLOVSKY, C. C.,** "Development of a Metallurgical Technology: Documented Early Finds of Metals in the Near East and the Evidence from Hasanlu", *Iran*, Vol: 41, Michigan, 1965, 45-51
- MUSCARELLA, O. W.,** "*The Iron Age at Dinkha Tepe*", Metropolitan Museum Journal, 9, New York, 1974, 56-62
- MORTAN K.,** *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 1997
- _____, *Türkiye Coğrafyası*, İzmir, 1997
- NEGAHBAN, E.,** "*A Preliminary Report on Marlik Excavation*", Teheran, 1964, 56-72
- NEWMAN, H.,** *An Illustrated Dictionary of Jewellery*, London, 1981
- OGANESIAN, V. E.,** "A Silver Goblet from Karashamb", *Recent Discoveries*

- in Transcaucasia (Yay. haz. P. L. Kohl), Soviet Anthropology and Archaeology 30/4, 1992, 3-8*
- ÖĞÜN, B.,** "Urartu Halk Mezarları", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, Ankara, 1974, 443-469
- ÖZBAĞLI, T.,**

 "Geleneksel Kadın Takıları-1", Türkiye'de *Yaygın Eğitim ve Sanat Dergisi-5*, Eskişehir, 1993, 23-25
 Ankara İl Merkezinde Yaşayan Kadınlarda Bulunan Geleneksel Gümüş Takılar Üzerinde Bir Araştırma, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989
- ÖZET, A.,** *Dipten Gelen Parıltı*, Ankara, 1998
- ÖZDOĞAN, M.,** "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (Yay. Haz. O. Belli)*, İstanbul, 2000, 103-122
- ÖZFIRAT, A.,** "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1999
- ÖZFIRAT, A.,** "M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 2000, 359-368
- _____
 "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 2000, 14-15
- ÖZFIRAT, 2001a,** *"Erste Betrachtungen zum ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr."*, İstanbuler Mitteilungen, 2001, 26-60
- ÖZFIRAT, 2001b,** *"Doğu Anadolu Yayla Kültürleri"*, İstanbul, 2001
- ÖZFIRAT, 2001c,** "Research on the Cultures of East Anatolia in the Second Millennium B.C.", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (Yay. haz. O. Belli)*, İstanbul, 2001, 326-330
- ÖZFIRAT, 2002a,** "Doğu Anadolu Yüksek Yaylasından M.Ö. 2. Binyıl Kurganları", *Bulleten*, 2002. 343-371
- ÖZFIRAT, 2002b,** "Van-Urmiye Painted Pottery from Hakkari", *Archâologische Mitteilungen aus Iran und Turan 34*, 2002, 209-228
- PICCHELAURI, K.,** "Waffen der Bronzezeit aus Ost-Georgien", *Archaologie in Eurasien 4*, Berlin, 1997, 203-211
- PIGGOT, V.,** "The Emergence of Iron Use at Hasanlu", *Expedition 31*, 1989, 41-46
- PILIPOSSIAN, A. P., J. SANTROT,** "Gobelet a Scenes de Chasse et de Guerre", *Armenie Tresor de l'Armenie ancienne des origines au IV*

- RUSSELL, H. R.**, *esiecle, (Yay. haz. J. Santrot), Paris, 1996, 33-42*
 "Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, based on a Survey by Charles Burney of Sites along the Euphrates and around Lake Van", *BAR International Series 85*, Oxford, 1980
- SAGONA, A. G.**, "The Caucasian Region in the Early Bronze Age", *BAR International Series 214(i)*, Oxford, 1984, 112-126
- SEVİN, N.A.**, **Karagündüz ve Altın-tepe Kazı Malzemeleri Işığında Van Gölü Havzası Boncukları**, *Arkeoloji ve Sanat- 120*, İstanbul, 2004, 41-48
- SEVİN, N.A., V. SEVİN**, "Boncuklardan Okunan Tarih- Urartu Boncukları", *Toplumsal Tarih 171*, İstanbul, 2008, 32-41
- SEVİN, V.**, "Urartu Oda Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", *Anatolian Iron Ages 1, The Proceedings of the I. Anatolian Iron Age Colloquium Held at İzmir 24-27 April 1984, (ed. A. Çilingiroğlu)*, İzmir, 1987, 35-55
- _____, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", *Höyük 1*, 1988, 51-64
- _____, "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of Mushkians", *Anatolian Studies XLI*, 1991, 87-98
- _____, "Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağ Çanak Çömlekleri", *Anadolu Araştırmaları XIV, Afif Erzen Armağanı*, İstanbul, 1996, 439-467
- _____, "The Origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz excavations", *Anatolian Studies 49*, 1999, 159-164
- _____, "Hakkari Stelleri: Zap Irmağı Kayısında Bozkır Göçebeleri", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi 4*, İstanbul, 2001, 79-88
- SEVİN, 2003**, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İstanbul, 2003
- SEVİN, 2004**, **Son Tunç/ Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi- Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu**, *Bulleten- LXVIII-252*, Ankara, 2004, 355-386
- SEVİN, 2005**, *Hakkari Taşları- Çıplak Savaşçıların Gizemi*, İstanbul, 2005
- SEVİN, V., A. ÖZFIRAT**, "Anadolu'da Yeni Bir Uygarlık, Hakkari Stelleri: Hubuşkia Prensleri", *Arkeoloji ve Sanat 87*, İstanbul, 1998, 6-9

- SEVİN, V., A. ÖZFIRAT,

SEVİN, V., A. ÖZFIRAT,
E. KAVAKLI,
SEVİN, V., E. KAVAKLI,
A. ÖZFIRAT,

SEVİN, V, E. KAVAKLI,
SEVİN-KAVAKLI, 1996a,
SEVİN-KAVAKLI, 1996b,
SEVİN-KAVAKLI, 1996c,
SMITH, A.,
SMITH, A., K. KAFADARIAN,
SÖZEN, M, U. TANYELİ,
SOKULLU,Ö.,
SYMES, R. F.,
TARHAN, M. T.,
- "Die Stelen aus Hakkari: Steppennomaden in Vorderasien", *Istanbul Mitteilungen* 51, 2001, 11-26
"Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not", *Belleten* 243, 2002, 501-530
"1997-1999 Hakkari Kazıları", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, Ankara, 2001, 355-368
"Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-1996 Yılı Kurtarma Kazıları", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, Ankara, 1997, 571-589
"Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Belleten* 238, 1999, 847-882
"Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, Ankara, 2000, 409-420
"Van/Karagündüz Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (Yay. haz. O. Belli)*, İstanbul, 2001, 140-144
"Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992-1993", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, Ankara, 1994, 331-350
Van/Karagündüz: Bir Erken Demir Çağ Nekropolü/An Early Iron Age Cemetery. Van/Karagündüz, İstanbul, 1996
"Van/Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü", *Belleten* 227, 1996, 1-20
"Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, Ankara, 1996, 337-361
"The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics", *American Journal of Archaeology* 103, 1999, 45-71
"New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia", *Iran*, Vol: 34, Londra, 1996, 23-37
Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1992
Antik Dönem Ege Kültüründe Takı Sanatı- İzmir Arkeoloji Müzesi Takı Koleksiyonundan Örnekler, (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*), İzmir, 2003,
Taşların Dünyası, Ankara, 2000
"Recent Research at the Urartian Capital Tushpa", Tel

- _____ ,
Aviv, 1996, 23-57
“ Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutupri-Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları VI-2*, İstanbul, 1982, 69 vd
TARHAN, M. T., V. SEVİN,
"Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (11): Konut Mimarlığı", *Anadolu Araştırmaları IV-V*, İstanbul, 1976-1977, 273-365
TÜRE,A.,
Takının Öyküsü Dünya Kuyumculuk Tarihi-1, İstanbul, 2005
YILDIRIM, R.,
"Urartu İğneleri", Ankara, 1989

İNTERNET KAYNAKLARI

http://www.tebe.org/tr/dosyalar/oktay_belli/vytnk.htm

<http://ekutup.dpt.gov.tr/madencil/metalmad/oik640.pdf>

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Kur%C5%9Fun>

8. ÖZET

Van Gölü Havzasında Urartu Krallığının çekirdeğini oluşturan Erken Demir Çağı Nairi ve Uruatri Beylikler Dönemine ait kazı ve araştırması yapılmış ve yayınlarda bulunan yerleşim yeri ve mezarlardan ele geçirilen takıların incelendiği tezimizde, Urartu Takı Sanatı için kaynak olan takılar incelenmiştir. Bu takılar arasında bulunan birçok takı daha sonra Büyük Urartu Krallığı tarafından geliştirilerek kullanılmıştır.

Hayvan protomlu bilezik örnekleri stilize halden Klasik Urartu bileziğine, Küresel ve Konik başlı iğneler hayvan figürlü, toruslu iğnelere dönüşmüştür. Küpe yapımı basit yuvarlak kesitli halka biçiminden pandantifli, sarkaçlı küpelere dönüşmüştür. Biçim zenginliğinin yanı sıra yapım teknikleri ve kullanılan malzemeler de Urartu'da değişmiştir.

Yapılan araştırmalar ve kazılarda ele geçen bulgular takının kadın erkek ayrımı yapılmaksızın bol miktarda kullanıldığını göstermektedir. Aynı zamanda bu takılar sadece süslenme amacı gütmemiş fonksiyonel olarak da kullanılmıştır. Kimi zaman nazar için kimi zaman sosyal sınıf belirlemek için kimi zaman da basit olarak elbiseleri veya saçları tutturmak için kullanılmıştır.

Erken Demir Çağı Takı malzemesi genel olarak demirdir ve demir malzemesinin değerli bir maden olması nedeniyle takılarda çeşitli tekniklerde işlenerek kullanılmıştır. Demirin yanında aynı zamanda diğer madenler de azda olsa kullanım görmüştür.

Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağ'ı Takı Geleneği, kendinden sonraki Urartu kültürü içinde kendini göstermektedir.

9. SUMMARY

Jewels which are the sources for Urartu Jewel Art have been investigated in this thesis, where the jewels have been investigated which are obtained from the settling places and cemeteries that are in the papers, and whose excavation and research have been performed that belong to Stateowned Period of Uruatri and Early Iron Age Nairi that form the kernel of Urartu Kingdom in basin of Van Lake. Many jewels of them have been improved and used by Grand Urartu Kingdom, later.

Animal protomed bracelet samples have changed to Classical Urartu bracelet from the stylized form and Spherical and Conical headed needles have changed to animal figured torus needles. Earring manufacturing has changed to the pendanted earrings having a pendulum from the simple round cross-sectioned ring form. Also, manufacturing techniques and materials together with the shape richness have changed in Urartu.

The findings which are obtained from the performed researches and excavations show that the jewels were used widely without doing man-woman difference. At the same time, these jewels don't have only the purpose of adorning; they have been also used functionally. Sometimes, they have been for glance, sometimes for determining the social class and sometimes for holding the clothes and hair.

Generally, jewel material of the Early Iron age is iron and it has been used in jewels by being processed with the different techniques because of being a valuable mine. The other mines have been also used rarely.

Early Iron Age Jewel Tradition in the basin of Van Lake appears in the following Urartu culture.

10. ÇİZİM LİSTESİ

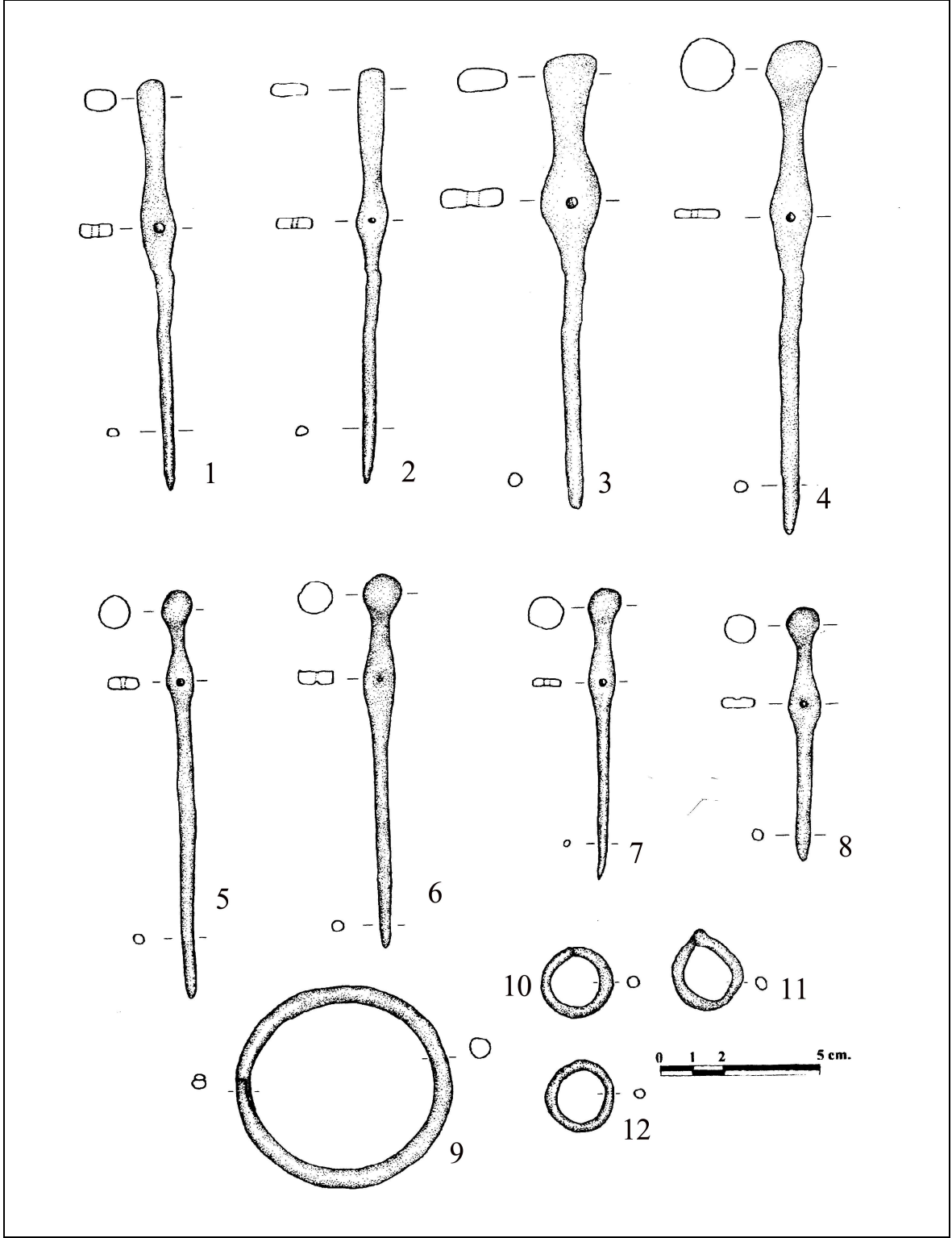
- Çizim: 1 Yoncatepe Nekropolü Demir Eserleri(O.Belli-E.Konyar:2003)
Çizim: 2 Dilkaya Nekropolü Demir Eserler(A.Çilingiroğlu: 1993)
Çizim: 3 Ernis- Evditepe Mezarları Demir İğneler(O.Belli-E.Konyar:2003)
Çizim: 4 Ernis- Evditepe Mezarları Demir Eserler(O.Belli-E.Konyar:2003)
Çizim: 5 Karagündüz, Ernis-Evditepe, Van Müzesi Çeşitli Demir Eserler(V.Sevin:2005)
Çizim: 6 Hakkari Takıları(V.Sevin:2005)
Çizim: 7 Maden İşleme Aşamaları 1(G.Koroğlu: 2004)
Çizim: 8 Maden İşleme Aşamaları 2(G.Koroğlu: 2004)

11. RESİM LİSTESİ

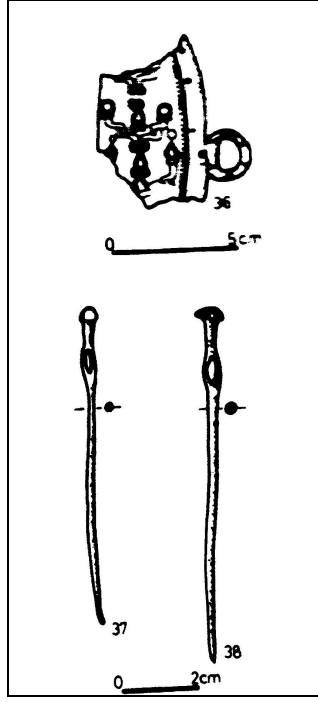
- RESİM:1 Tunç iğne(V.Sevin:1996)
 RESİM:2 Tunç iğne(V.Sevin:1996)
 RESİM:3 Tunç iğne(V.Sevin:1996)
 RESİM:4 Tunç iğne(V.Sevin:1996)
 RESİM:5 Tunç iğne(V.Sevin:1996)
 RESİM:6 Tunç İğne (V.Sevin:2005)
 RESİM:7 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:8 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:9 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:10 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:11 Demir İğne (V.Sevin:1996)
 RESİM:12 Demir İğne (V.Sevin:1996)
 RESİM:13 Demir İğne (V.Sevin:1996)
 RESİM:14 Demir İğne (V.Sevin:1996)
 RESİM:15 Demir İğne (V.Sevin:1996)
 RESİM:16 Demir İğne (V.Sevin:1996)
 RESİM:17 Demir İğne (V.Sevin:1996)
 RESİM:18 Demir İğne (V.Sevin:1996)
 RESİM:19 Demir İğne (V.Sevin:1996)
 RESİM:20 Demir İğne (V.Sevin:1996)
 RESİM:21 Demir İğne (V.Sevin:2005)
 RESİM:22 Demir İğne (V.Sevin:2005)
 RESİM:23 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:24 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:25 Demir İğne (V.Sevin:2005)
 RESİM:26 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:27 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:28 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:29 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:30 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)
 RESİM:31 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:32 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:33 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:34 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:35 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:36 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:37 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:38 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:39 Demir Bilezik (Belli-Konyar:2003)
 RESİM:40 Demir Bilezik (V.Sevin:2005)
 RESİM:41 Demir Bilezik (V.Sevin:2005)
 RESİM:42 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM:43 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM:44 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM:45 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM: 46 Van- Kalecik Nekropolü Demir Bilezik (Çavuşoğlu-Biber; 2008)
 RESİM: 47 Van- Kalecik Nekropolü Demir Bilezik (Çavuşoğlu-Biber; 2008)
 RESİM: 48 Van- Kalecik Nekropolü Demir Bilezik (Çavuşoğlu-Biber; 2008)
 RESİM:49 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:50 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:51 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:52 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:53Demir Bilezik (Belli-Konyar:2003)
 RESİM:54Demir Bilezik (Belli-Konyar:2003)
 RESİM: 55 Van- Kalecik Nekropolü Demir Bilezik (Çavuşoğlu-Biber; 2008)
 RESİM:56 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM:57 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)

- RESİM:58 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM:59 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM:60 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM:61 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM:62 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM:63 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)
 RESİM:64 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:65 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:67 Demir Bilezik (V.Sevin:2005)
 RESİM:68 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:69 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:70 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:71 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:72 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:73 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:74 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)
 RESİM:75 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:76 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:77 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:78 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:79 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:80 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:81 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:82 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:83 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:84 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:85Demir Bilezik (Belli-Konyar:2003)
 RESİM:86 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:87 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:88Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:89 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:90 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:91 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:92 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:93 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:94 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:95 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:96 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:97 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:98 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:99 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:100 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:101 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:102 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:103 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)
 RESİM:104 Altın Küpe (V.Sevin:1996)
 RESİM:105 Gümüş Küpe(http://www.tebe.org/tr/dosyalar/oktay_belli/vytnk.htm)
 RESİM:106 Altın Küpe (http://www.tebe.org/tr/dosyalar/oktay_belli/vytnk.htm)
 RESİM:107 Alçı taşından Amulet Mühür (V.Sevin:1996)
 RESİM:108Alçı taşından Amulet Mühür (V.Sevin:1996)
 RESİM:109 Mari'de Bulunan İ.Ö. 2500 Yıllarına Ait Süs İğnelerinin Kullanımına Dair
 Mozaiklerden Bir Resim (V.Sevin:1996)
 RESİM: 110 Karagündüz Nekropolü Agat-Karnelyen ve Granat Boncukları (Karagöz :2002)
 RESİM: 111 Karagündüz Nekropolü Agat-Karnelyen ve Granat Boncukları (Karagöz :2002)
 RESİM: 112 Karagündüz Nekropolü Agat Boncukları(Karagöz: 2002)
 RESİM: 113 Karagündüz Nekropolü Agat Boncukları(Karagöz: 2002)
 RESİM: 114 Karagündüz Nekropolü Cam Boncukları(Karagöz: 2002)
 RESİM: 115 Karagündüz Nekropolü Cam Boncukları(Karagöz: 2002)
 RESİM: 116 Karagündüz Nekropolü Frit Boncukları(Karagöz: 2002)
 RESİM: 117 Karagündüz Nekropolü Tunç Boncukları(Karagöz: 2002)

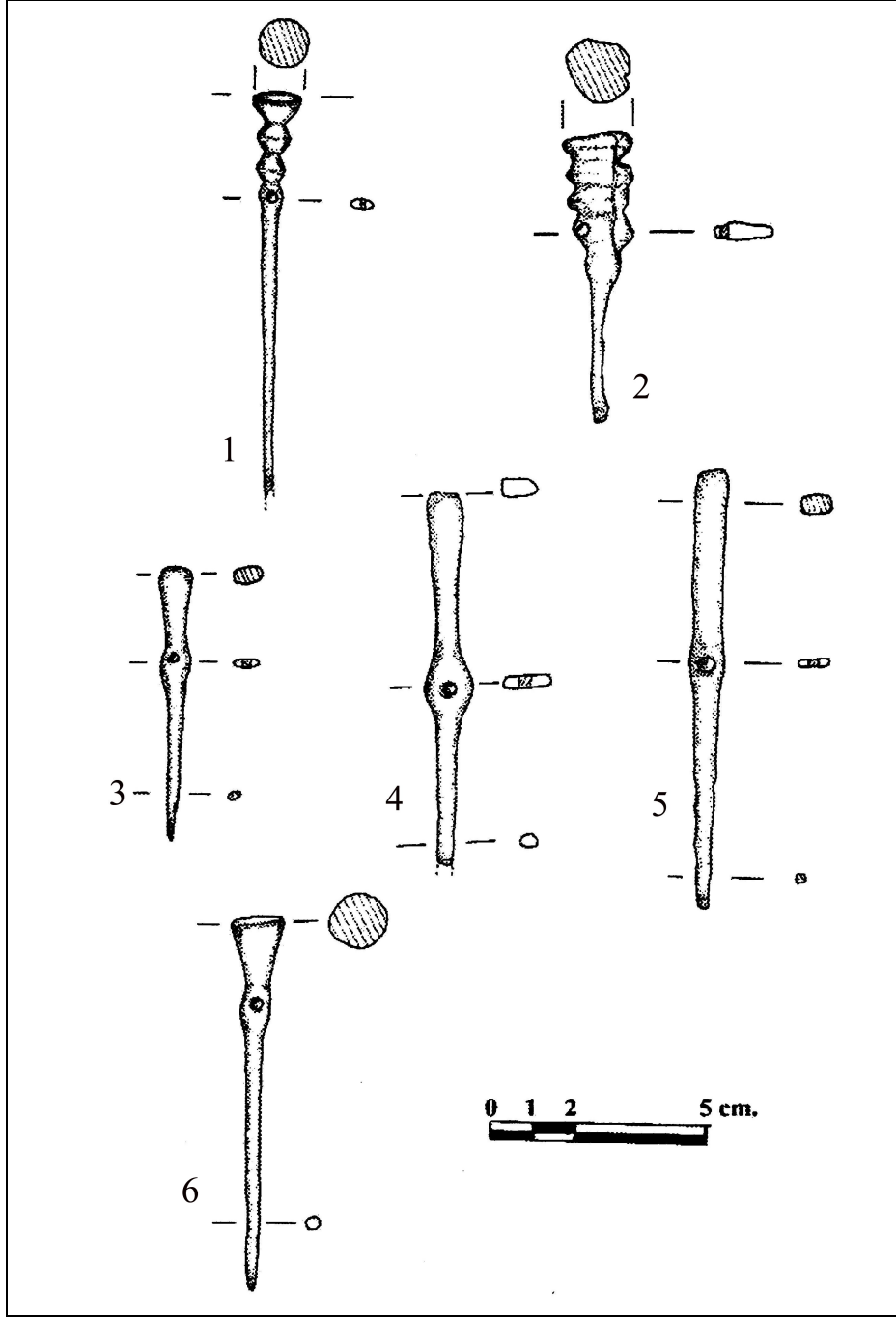
- RESİM: 118 Karagündüz Nekropolü Antimon Boncukları(Karagöz: 2002)
RESİM: 119 Karagündüz Nekropolü Kurşun Boncukları(Karagöz: 2002)
RESİM: 120 Karagündüz Nekropolü Kemik Boncukları(Karagöz: 2002)
RESİM: 121 Karagündüz Nekropolü Yumuşakça Kabuğu Boncukları(Karagöz: 2002)
RESİM: 122 Karagündüz Nekropolü Fayans ve Pişmiş Toprak Boncukları(Karagöz: 2002)
RESİM: 123 Karagündüz Nekropolü K5 Mezarından İn -Situ Kolye ve Bileklik
(Karagöz:2002)
RESİM:124 Karagündüz Nekropolü Çeşitli Boncuklar(Diziler İn Situ Durumu Yansıtmaz)
(V.Sevin:1996)
RESİM:125 Karagündüz Nekropolü Çeşitli Boncuklar(Diziler İn Situ Durumu Yansıtmaz)
(V.Sevin:1996)
RESİM: 126 Van- Kalecik Nekropolü Boncukları (Çavuşoğlu-Biber; 2008) (Diziler İn-Situ
durumu yansıtmaz)
RESİM:127 Karagündüz Nekropolü Çeşitli Boncuklar(Diziler İn Situ Durumu Yansıtmaz)
(V.Sevin:1996)
RESİM:128 Karagündüz Nekropolü Çeşitli Boncuklar(Diziler İn Situ Durumu Yansıtmaz)
(V.Sevin:1996)
RESİM:129 Karagündüz Nekropolü Çeşitli Boncuklar(Diziler İn Situ Durumu Yansıtmaz)
(V.Sevin:1996)
RESİM: 130 Van- Kalecik Nekropolü Urartu Tunç Takıları (Çavuşoğlu-Biber; 2008)
RESİM:131 Hasanlu Hoker Durumdaki İskelet (Dyson: 1989)
RESİM:132 Havtavan Nekropolü Demir Küpeleri(Burney: 1969)
RESİM:133 Havtavan Nekropolü Demir İğne, Küpe ve Çeşitli Boncuklar(Burney: 1968)
RESİM:134 Havtavan Nekropolü Demir Eserler(Burney:1969)
RESİM:135 Havtavan Nekropolü Demir Eserler(Burney:1969)

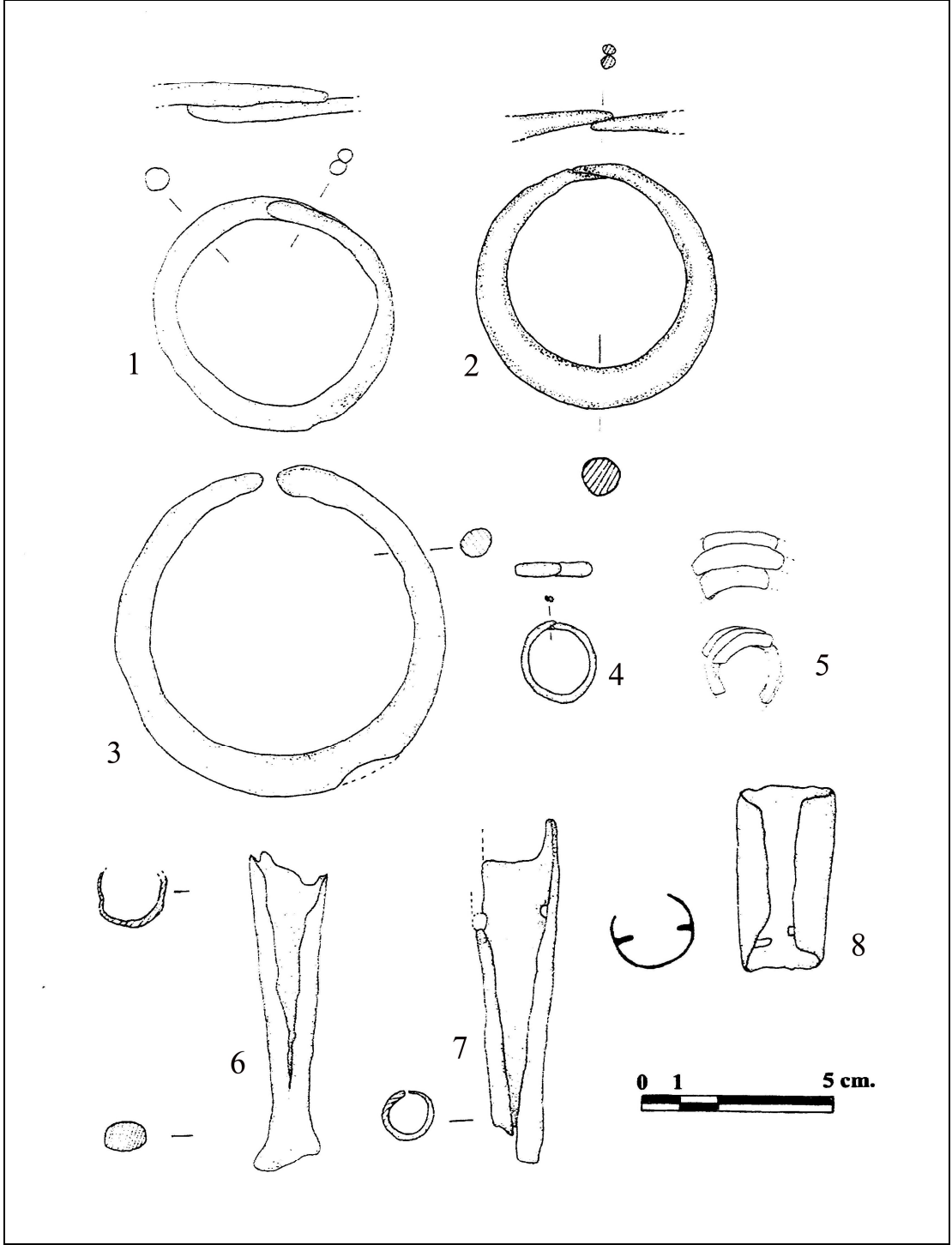
Çizim:1 Yoncatepe Nekropolü Demir Eserleri(O.Belli-E.Konyar:2003)

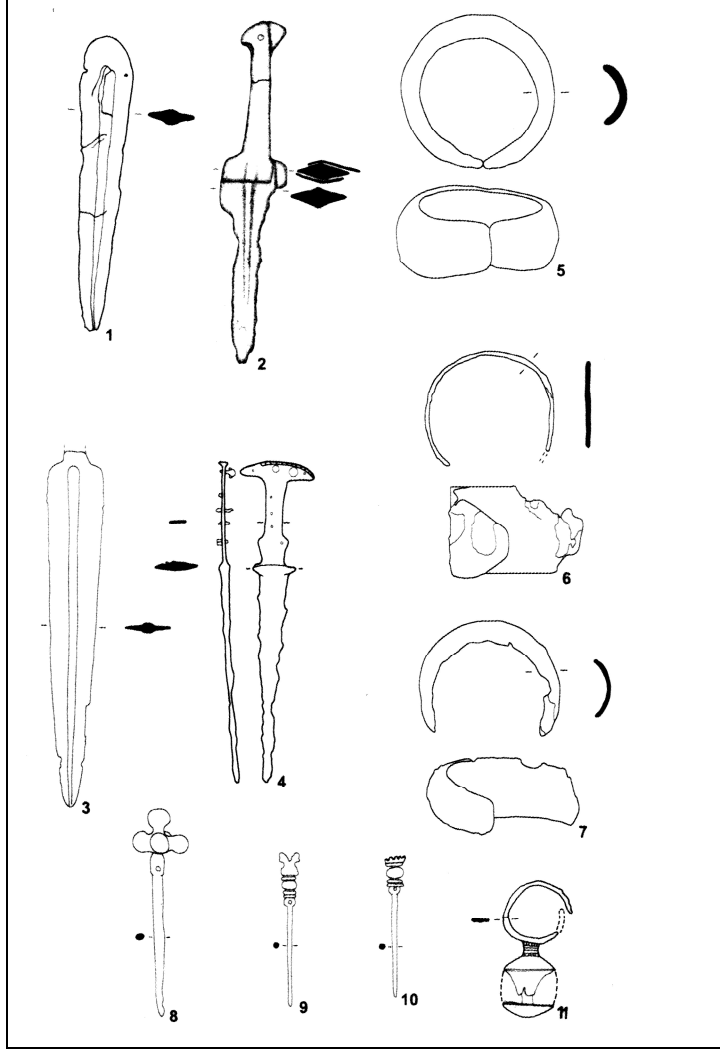
Çizim:2 Dilkaya Nekropolü Demir Eserler(A.Çilingiroğlu: 1993)

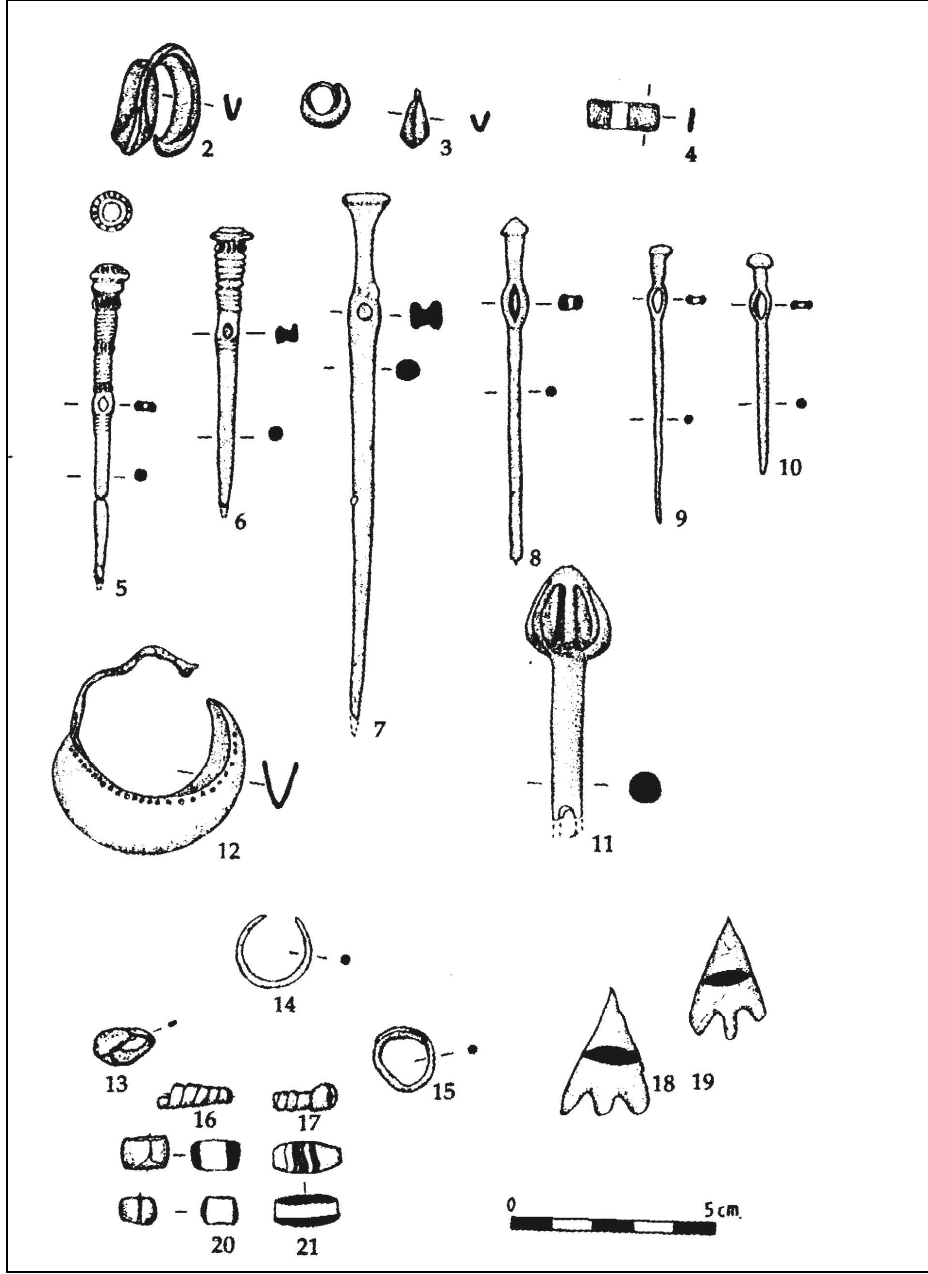
Çizim:3 Ernis- Evditepe Mezarları Demir İğneler(O.Belli-E.Konyar:2003)

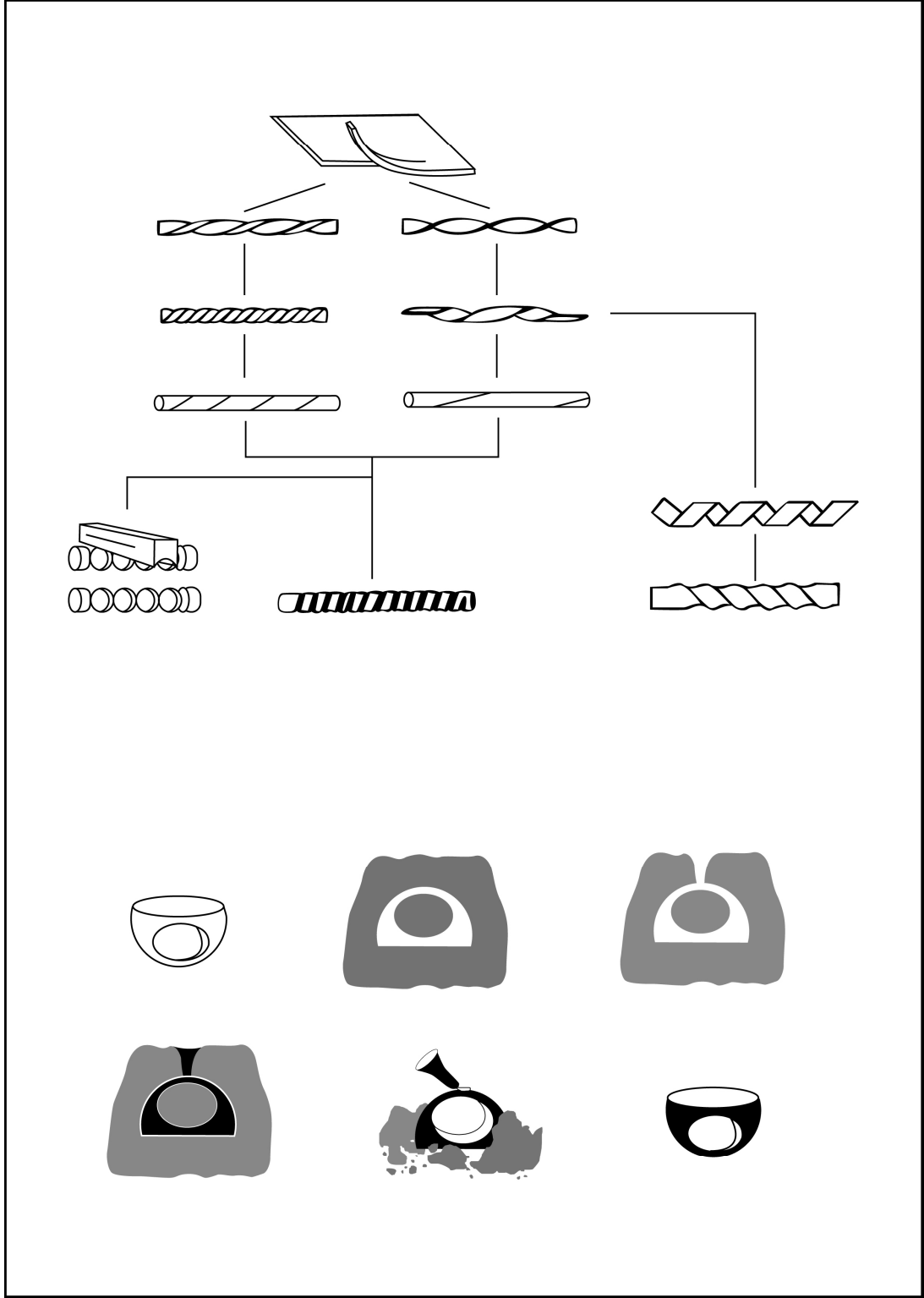
Çizim: 4 Ernis- Evditepe Mezarları Demir Eserler(O.Belli-E.Konyar:2003)

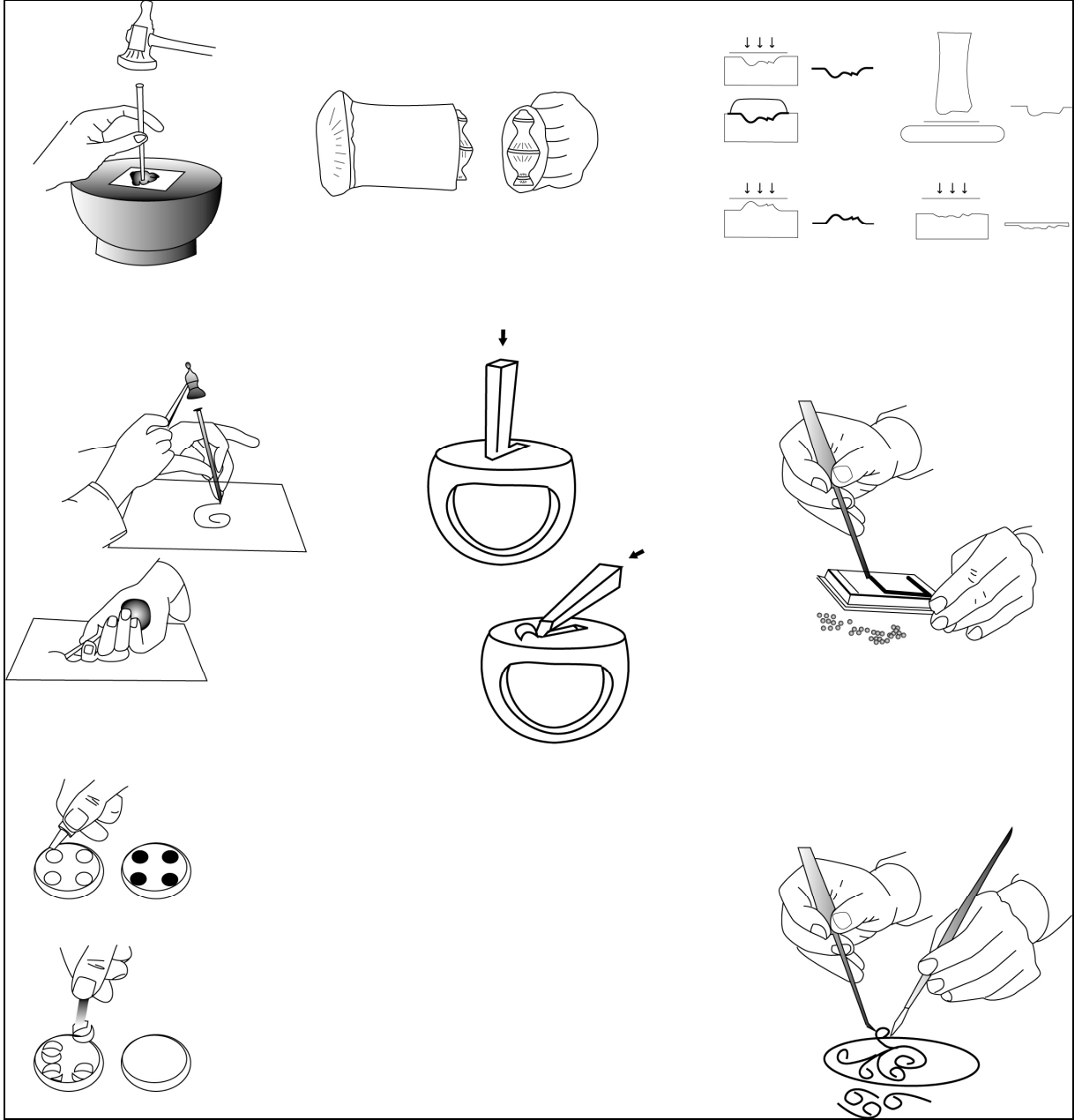
Çizim: 5: Karagündüz, Ernis-Evditepe, Van Müzesi Çeşitli Demir Eserler(V.Sevin:2005)

Çizim: 6 Hakkari Takıları(V.Sevin:2005)

Çizim:7 Maden İşleme Aşamaları 1

Çizim: 8 Maden İşleme Aşamaları 2

RESİM:1 Tunç iğne(V.Sevin:1996)

RESİM:2 Tunç iğne(V.Sevin:1996)

RESİM:3 Tunç iğne(V.Sevin:1996)

RESİM:4 Tunç iğne(V.Sevin:1996)

RESİM:5 Tunç iğne(V.Sevin:1996)

RESİM:6 Tunç İğne (V.Sevin:2005)

RESİM:7 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:8 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:9 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:10 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:11 Demir İğne (V.Sevin:1996)

RESİM:12 Demir İğne (V.Sevin:1996)

RESİM:13 Demir İğne (V.Sevin:1996)

RESİM:14 Demir İğne (V.Sevin:1996)

RESİM:15 Demir İğne (V.Sevin:1996)

RESİM:16 Demir İğne (V.Sevin:1996)

RESİM:17 Demir İğne (V.Sevin:1996)

RESİM:18 Demir İğne (V.Sevin:1996)

RESİM:19 Demir İğne (V.Sevin:1996)

RESİM:20 Demir İğne (V.Sevin:1996)

RESİM:21 Demir İğne (V.Sevin:2005)

RESİM:22 Demir İğne (V.Sevin:2005)

RESİM:23 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:24 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:25 Demir İğne (V.Sevin:2005)

RESİM:26 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:27 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:28 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:29 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:30 Demir İğne(Belli-Konyar:2003)

RESİM:31 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:32 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:33 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:34 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:35 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:36 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

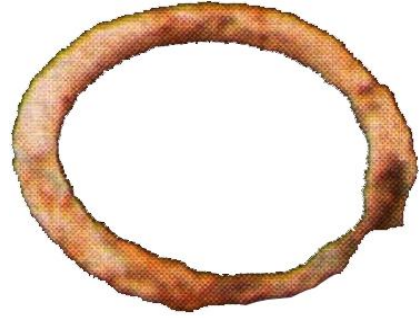
RESİM:37 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:38 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:39 Demir Bilezik (Belli-Konyar:2003)

RESİM:40 Demir Bilezik (V.Sevin:2005)

RESİM:41 Demir Bilezik (V.Sevin:2005)

RESİM:42 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)

RESİM:43 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)

RESİM:44 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)

RESİM:45 Demir Bilezik (Sevin - Özfirat - Kavaklı, 2001)

RESİM: 46 Van- Kalecik Nekropolü
Demir Bilezik (Çavuşoğlu-Biber; 2008)

RESİM: 47 Van- Kalecik Nekropolü
Demir Bilezik (Çavuşoğlu-Biber; 2008)

RESİM: 48 Van- Kalecik Nekropolü
Demir Bilezik (Çavuşoğlu-Biber; 2008)

RESİM:49 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:50 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:51 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:52 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:53Demir Bilezik (Belli-Konyar:2003)

RESİM:54Demir Bilezik (Belli-Konyar:2003)

RESİM: 55 Van- Kalecik Nekropolü
Demir Bilezik (Çavuşoğlu-Biber; 2008)

RESİM:56 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat -
Kavaklı, 2001)

RESİM:57 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)

RESİM:58 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)

RESİM:59 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)

RESİM:60 Demir Bilezik (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001)

RESİM:61 Demir Bilezik (Sevin - Özfirat - Kavaklı, 2001)

RESİM:62 Demir Bilezik (Sevin - Özfirat - Kavaklı, 2001)

RESİM:63 Demir Bilezik (Sevin - Özfirat - Kavaklı, 2001)

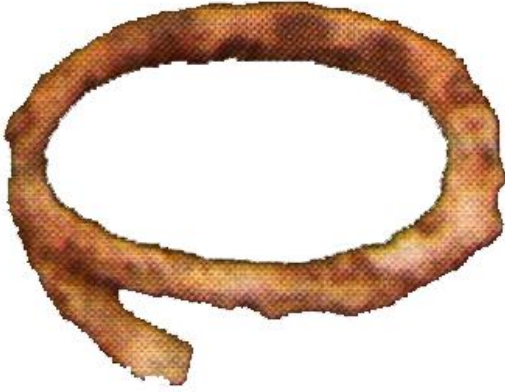
RESİM:64 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:65 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:66Demir Bilezik (Belli-Konyar:2003)

RESİM:67 Demir Bilezik (V.Sevin:2005)

RESİM:68 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:69 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:70 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:71 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:72 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:73 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:74 Demir Bilezik (V.Sevin:1996)

RESİM:75 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:76 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:77 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:78 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:79 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:80 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:81 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:82 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:83 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:84 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:85Demir Bilezik (Belli-Konyar:2003)

RESİM:86 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:87 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:88Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:89 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:90 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:91 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:92 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:93 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:94 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:95 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:96 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:97 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:98 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:99 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:100 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:101 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:102 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

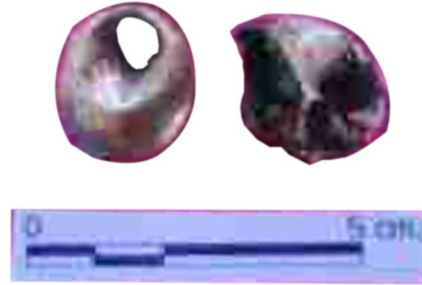
RESİM:103 Demir Yüzük (V.Sevin:1996)

RESİM:104 Altın Küpe (V.Sevin:1996)

RESİM:105 Gümüş Küpe(http://www.tebe.org/tr/dosyalar/oktay_belli/vytnk.htm)

RESİM:106 Altın Küpe (http://www.tebe.org/tr/dosyalar/oktay_belli/vytnk.htm)

RESİM:107 Alçı taşından Amulet Mühür (V.Sevin:1996)

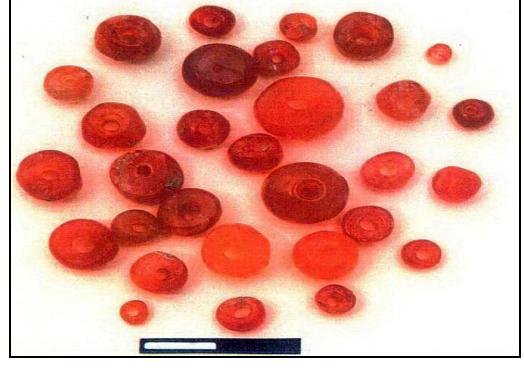
RESİM:108Alçı taşından Amulet Mühür (V.Sevin:1996)

RESİM:109 Mari’de Bulunan İ.Ö. 2500 Yıllarına Ait Süs İğnelerinin Kullanımına Dair Mozaiklerden Bir Resim (V.Sevin:1996)

RESİM: 110 Karagündüz Nekropolü Agat-Karnelyen ve Granat Boncukları (Karagöz :2002)

RESİM: 111 Karagündüz Nekropolü Agat-Karnelyen ve Granat Boncukları (Karagöz :2002)

RESİM: 112 Karagündüz Nekropolü Agat Boncukları(Karagöz: 2002)

RESİM: 113 Karagündüz Nekropolü Agat Boncukları(Karagöz: 2002)

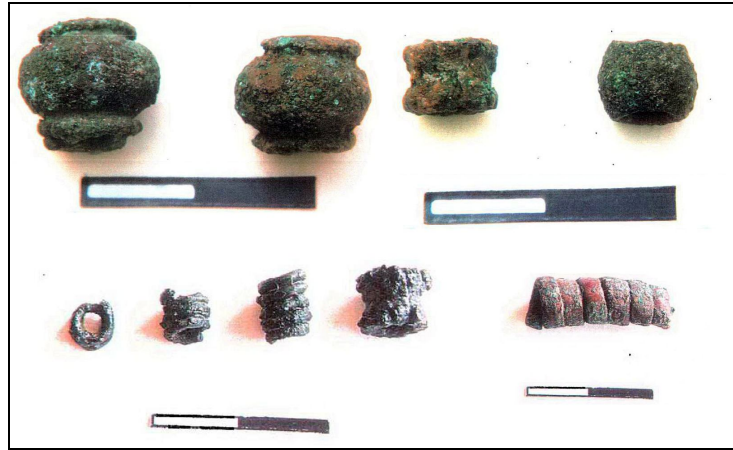
RESİM: 114 Karagündüz Nekropolü Cam Boncukları(Karagöz: 2002)

RESİM: 115 Karagündüz Nekropolü Cam Boncukları(Karagöz: 2002)

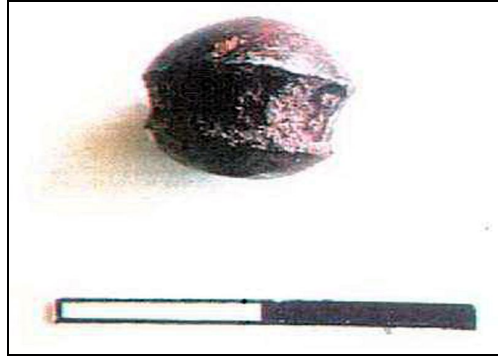
RESİM: 116 Karagündüz Nekropolü Frit Boncukları(Karagöz: 2002)

RESİM: 117 Karagündüz Nekropolü Tunç Boncukları(Karagöz: 2002)

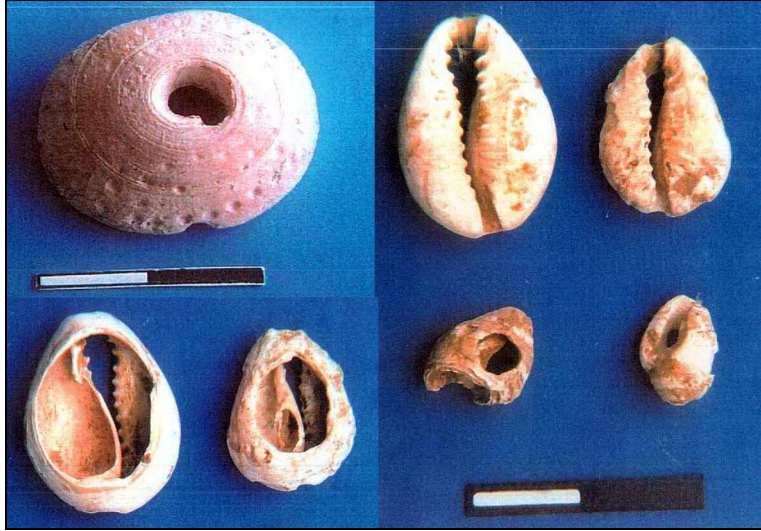
RESİM: 118 Karagündüz Nekropolü Antimon Boncukları(Karagöz: 2002)

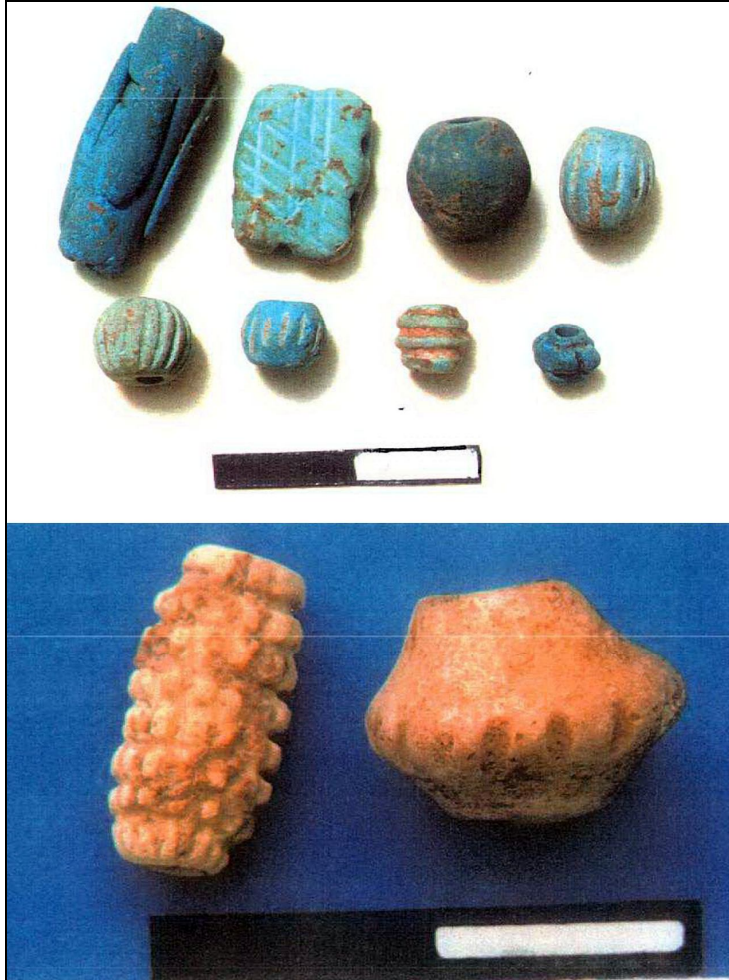
RESİM: 119 Karagündüz Nekropolü Kurşun Boncukları(Karagöz: 2002)

RESİM: 120 Karagündüz Nekropolü Kemik Boncukları(Karagöz: 2002)

RESİM: 121 Karagündüz Nekropolü Yumuşakça Kabuğu Boncukları(Karagöz: 2002)

RESİM: 122 Karagündüz Nekropolü Fayans ve Pişmiş Toprak Boncukları(Karagöz: 2002)

RESİM: 123 Karagündüz Nekropolü K5 Mezarından İn -Situ Kolye ve Bileklik
(Karagöz: 2002)

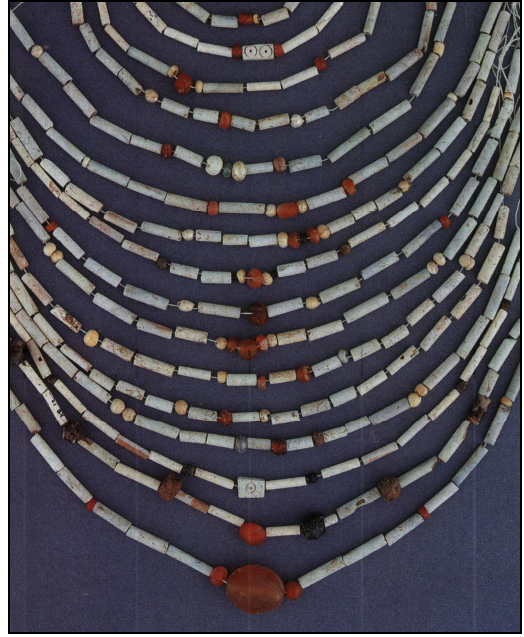
RESİM:124 Karagündüz Nekropolü Çeşitli
Boncuklar(Diziler İn Situ Durumu
Yansıtmaz)
(V.Sevin:1996)

RESİM:125 Karagündüz Nekropolü Çeşitli
Boncuklar(Diziler İn Situ Durumu
Yansıtmaz)
(V.Sevin:1996)

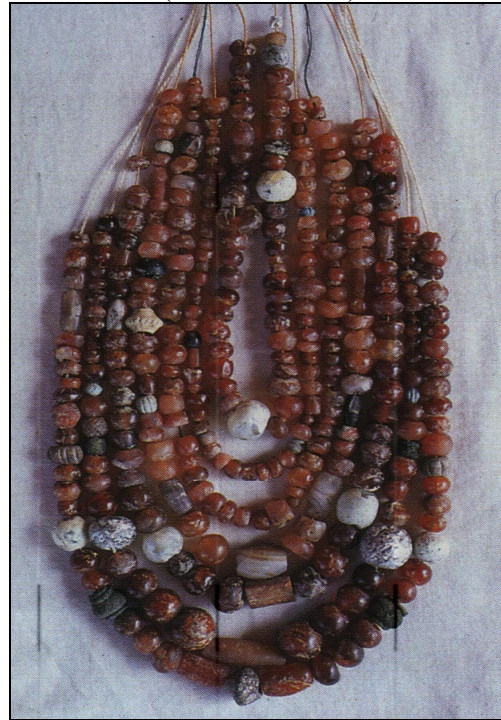
RESİM: 126 Van- Kalecik Nekropolü
Boncukları (Çavuşoğlu-Biber; 2008)
(Diziler İn-Situ durumu yansıtmaz)

RESİM:127Karagündüz Nekropolü Çeşitli
Boncuklar(Diziler İn Situ Durumu
Yansıtmaz)
(V.Sevin:1996)

RESİM:128 Karagündüz Nekropolü Çeşitli
Boncuklar(Diziler İn Situ Durumu
Yansıtmaz)
(V.Sevin:1996)

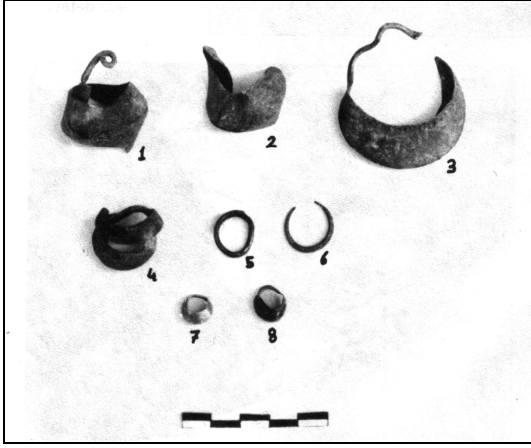
RESİM:129 Karagündüz Nekropolü Çeşitli
Boncuklar(Diziler İn Situ Durumu
Yansıtmaz)
(V.Sevin:1996)

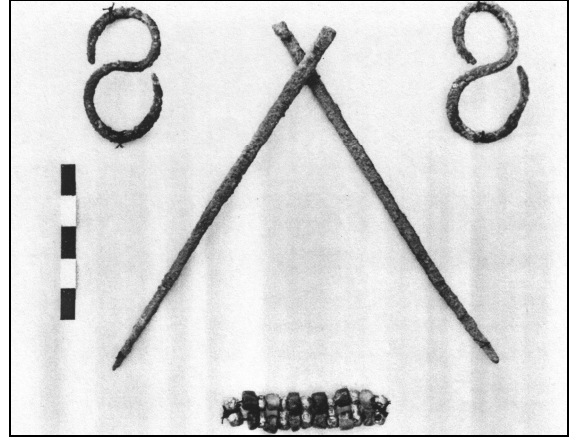
RESİM: 130 Van- Kalecik Nekropolü Urartu Tunç Takıları (Çavuşoğlu-Biber; 2008)

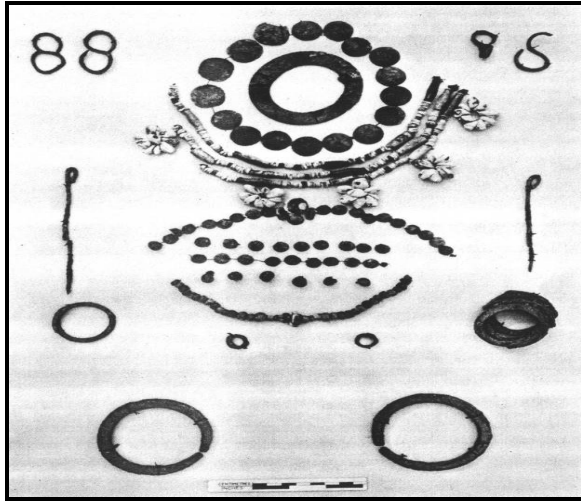
RESİM:131 Hasanlu Hoker Durumdaki İskelet (Dyson: 1989)

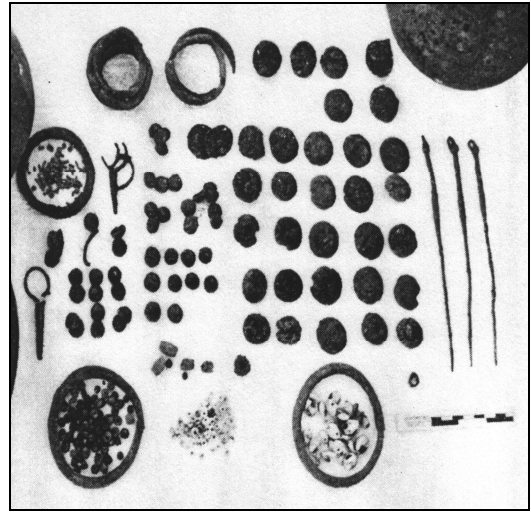
RESİM:132 Havtavan Nekropolü Demir Kúpeleri(Burney: 1969)

RESİM:133 Havtavan Nekropolü Demir İğne, Kúpe ve Çeşitli Boncuklar(Burney: 1968)

RESİM:134 Havtavan Nekropolü Demir Eserler(Burney:1969)

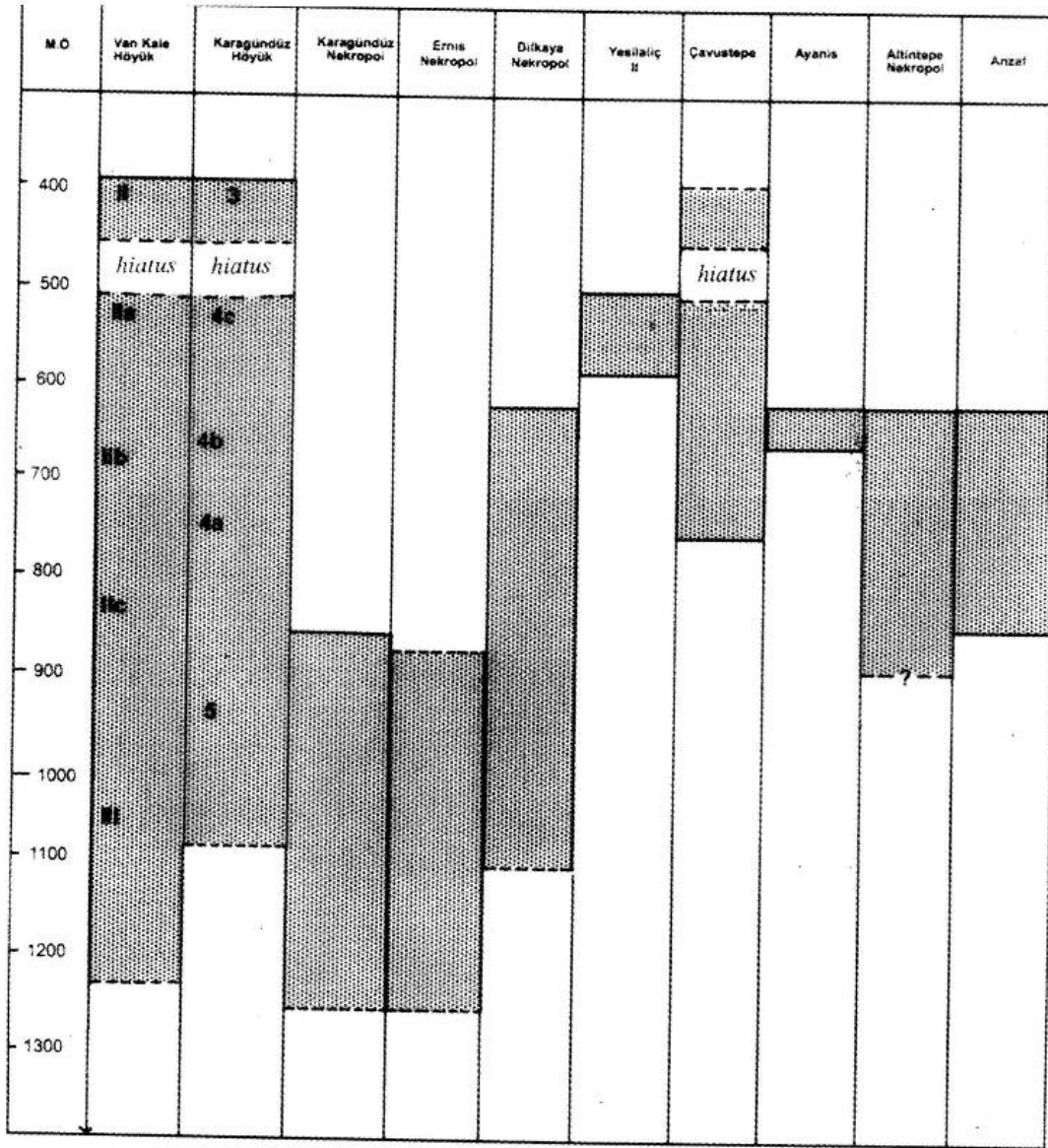
RESİM:135 Havtavan Nekropolü Demir Eserler(Burney:1969)

M.Ö.	Kronoloji ve dönemler	Anahtar merkezler	Arkeolojik özellikler
800	Orta Demir Çağ Urartu	Van kale Anzaf, Körzüt, Patnos	İnhumasyon, umeli kremasyon; anıtısal kaleler ve oda-mezarlar; demir silahlar; Bianili keramigi
900	ERKEN DEMİR ÇAĞ	Dilkaya oda- mezar 1-2 Yoncatepe M1, M3 mezarı Ernis geç evre Karagündüz 1,3,5,8,10 no'lu mezarlar	İnhumasyon, urnesiz kremasyon; dromoslu oda-mezar; demir ziynet; kirmizi açkili mal; pembemsi portakal renkli mal
1000			
1100		Erken Demir II	
1200		Dilkaya mezar 1 Ernis erken evre Karagündüz 2,6/7,4 no'lu mezarlar Hakkari M2	Basit inhumasyon, dromos ve nişsiz oda-mezar; demir mücevher; pembemsi portakal renkli mal
1300		Erken Demir I	
1400		Geç Tunç Çağ Orta Tunç Çağ	Sütey yaylası

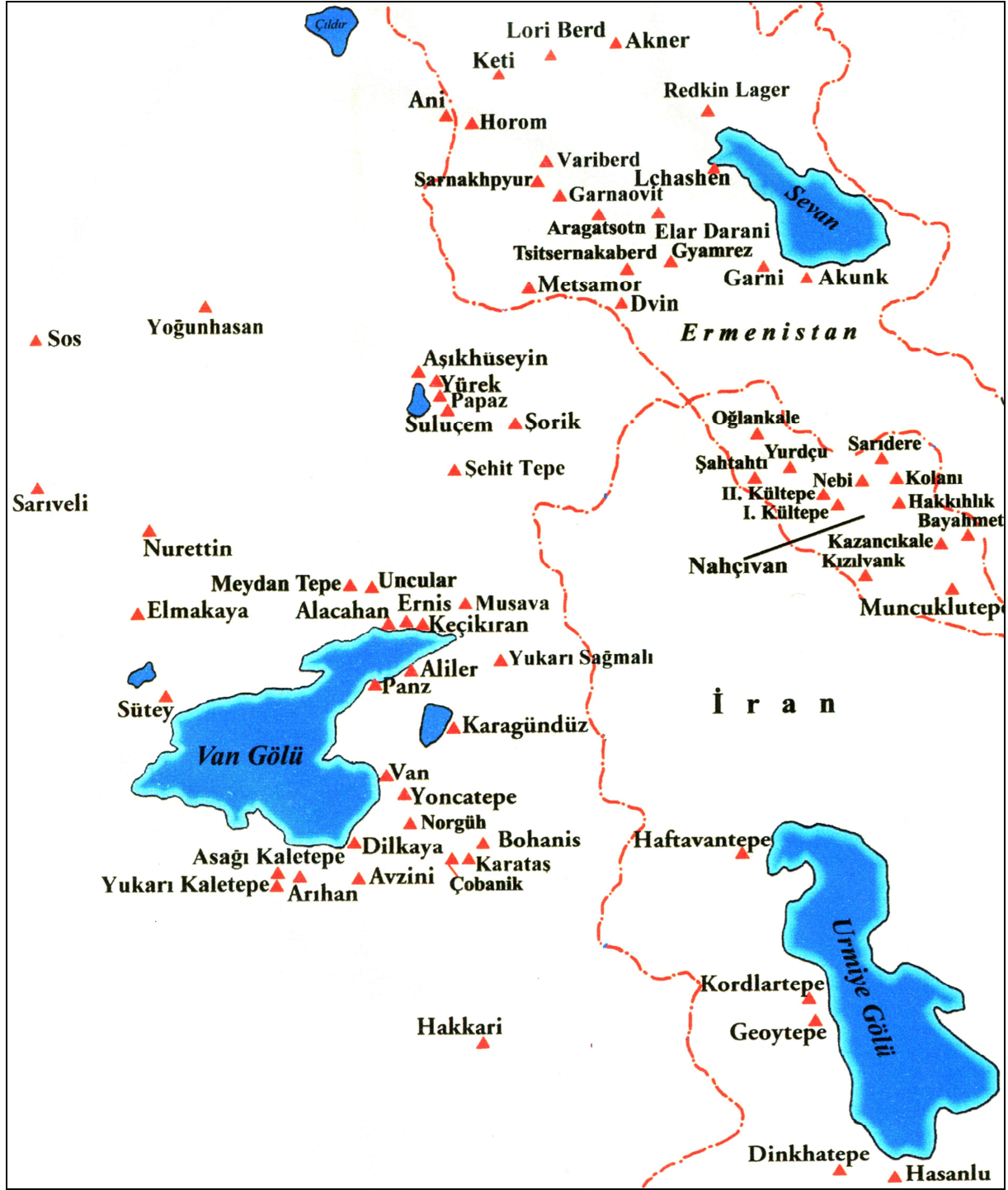
Tablo: 1: Erken Demir Çağı Van Gölü Havzası Arkeolojik Kronolojisi (V.Sevin:2005)

M.Ö.	DYSON K-B İran	SAGONA K-D Anadolu	AVETİSYAN G. Kafkasya	SEVİN Van bölgesi
400	Demir IIIA			GDÇ
500	Demir IIIA	GDÇ		Post-Urartu
600	Demir IIIB	Sos IIb		
700	Demir IIIA		Urartu	ODÇ Urartu
800		EDÇ	Demir II	
900	Demir II	Sos IIa		EDÇ II
1000	Hasanlu IV		Demir I	
1100			STÇ III	
1200	Demir I	STÇ		EDÇ I
1300	Hasanlu V	Sos III	STÇ II	
1400				
1500	Hasanlu VI		STÇ I	

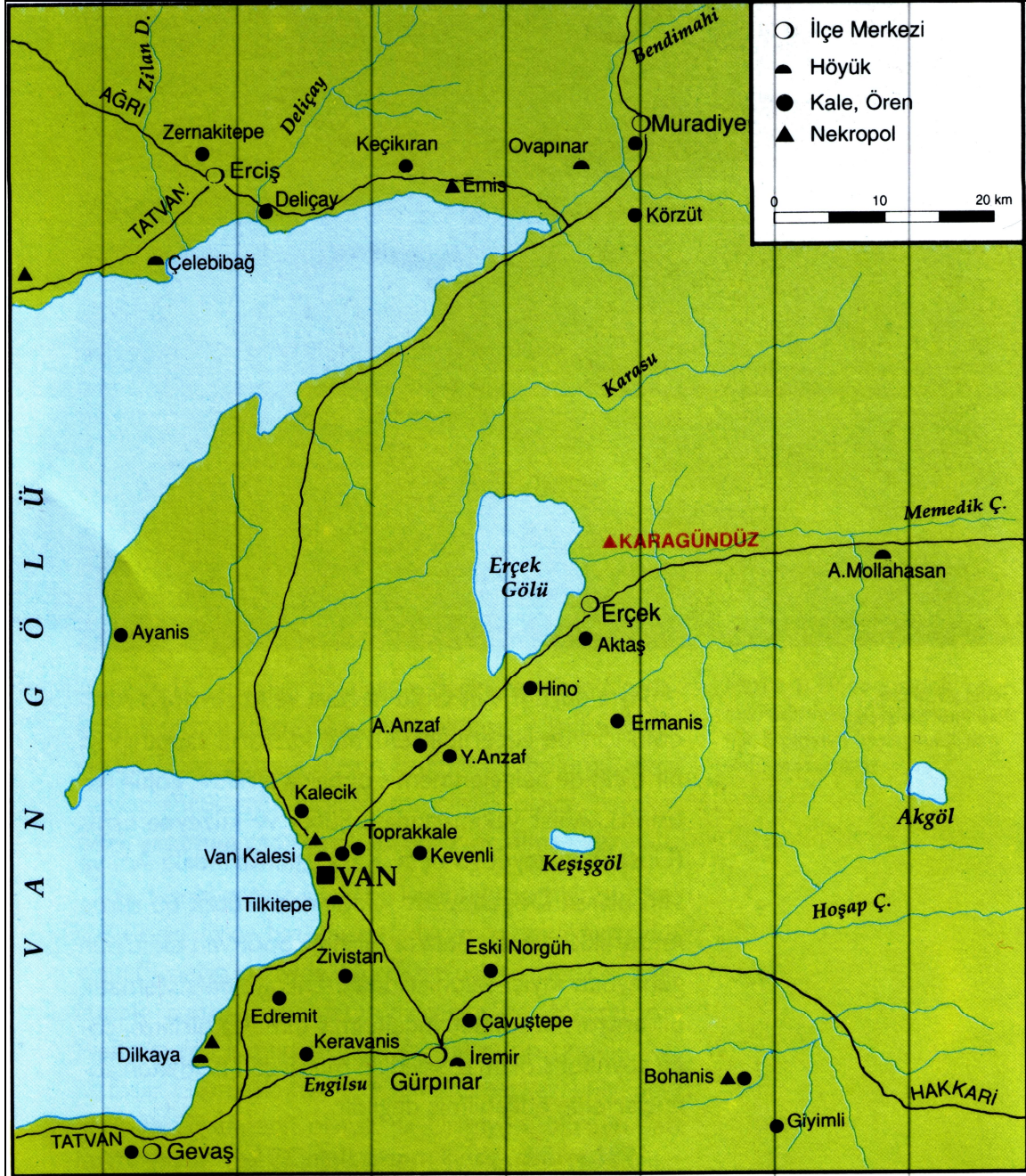
TABLO 2: Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya STÇ/EDÇ Kronolojileri(V.Sevin:2005)

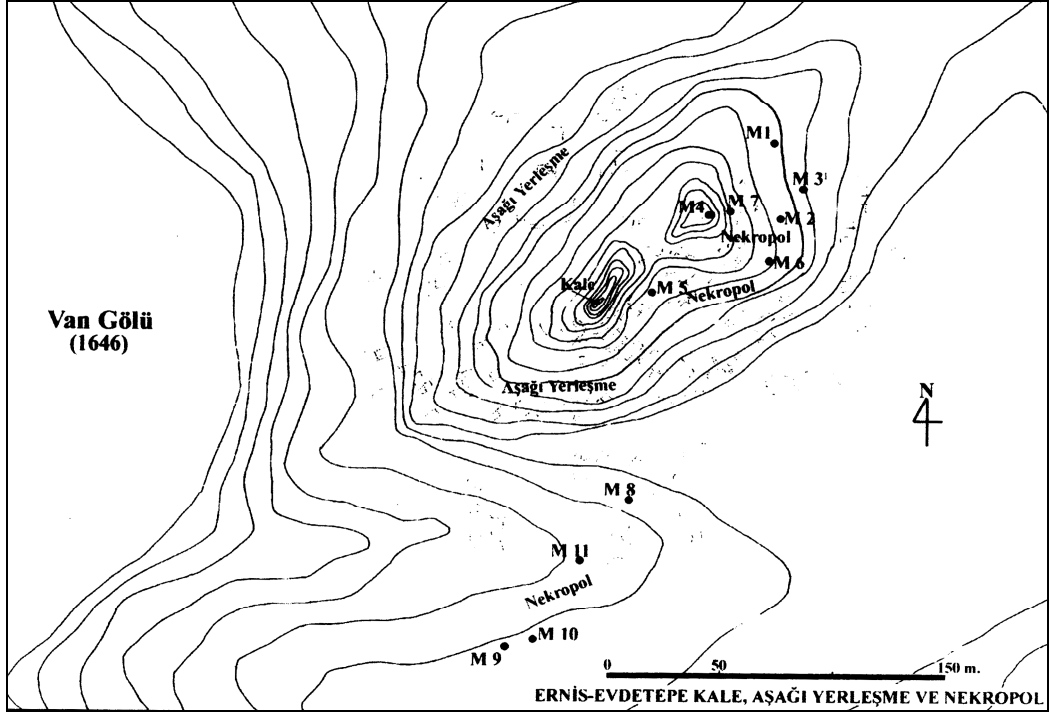
TABLO 3: Demir Çağı Van Bölgesindeki Arkeolojik Merkezlerin Görelî (Relatif) Kronolojisi(V.Sevin:2005)

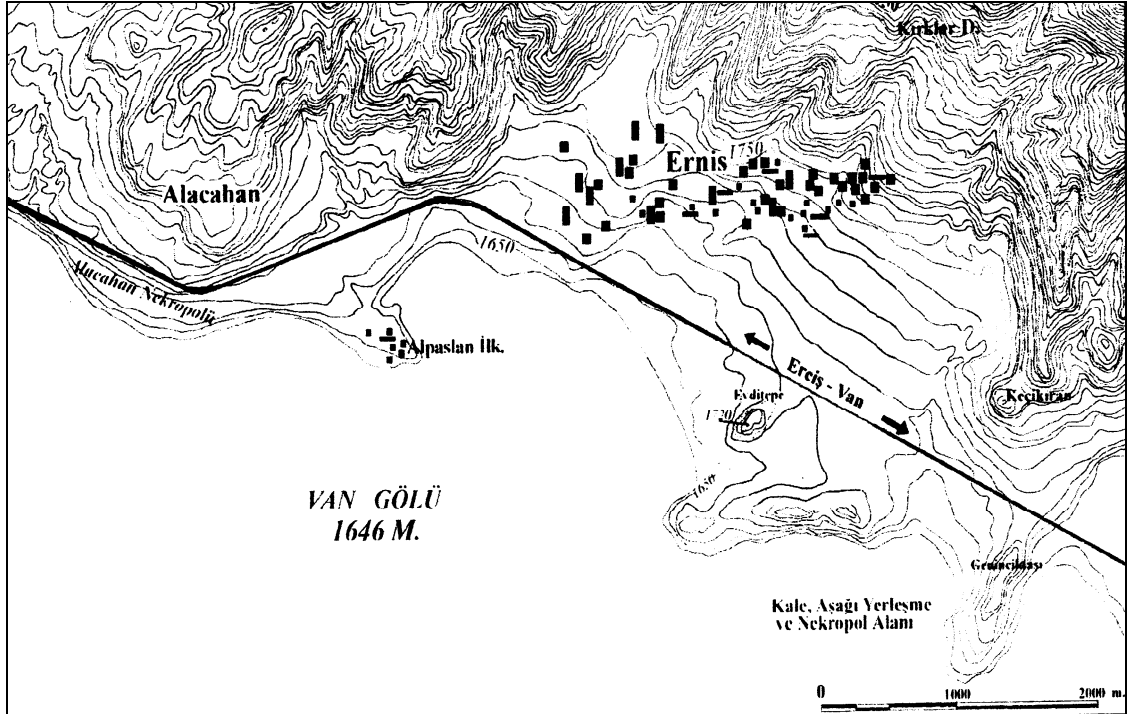
Harita 1: Doğu Anadolu Ve Yakın Çevresinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri (Belli-Konyar, 2003)

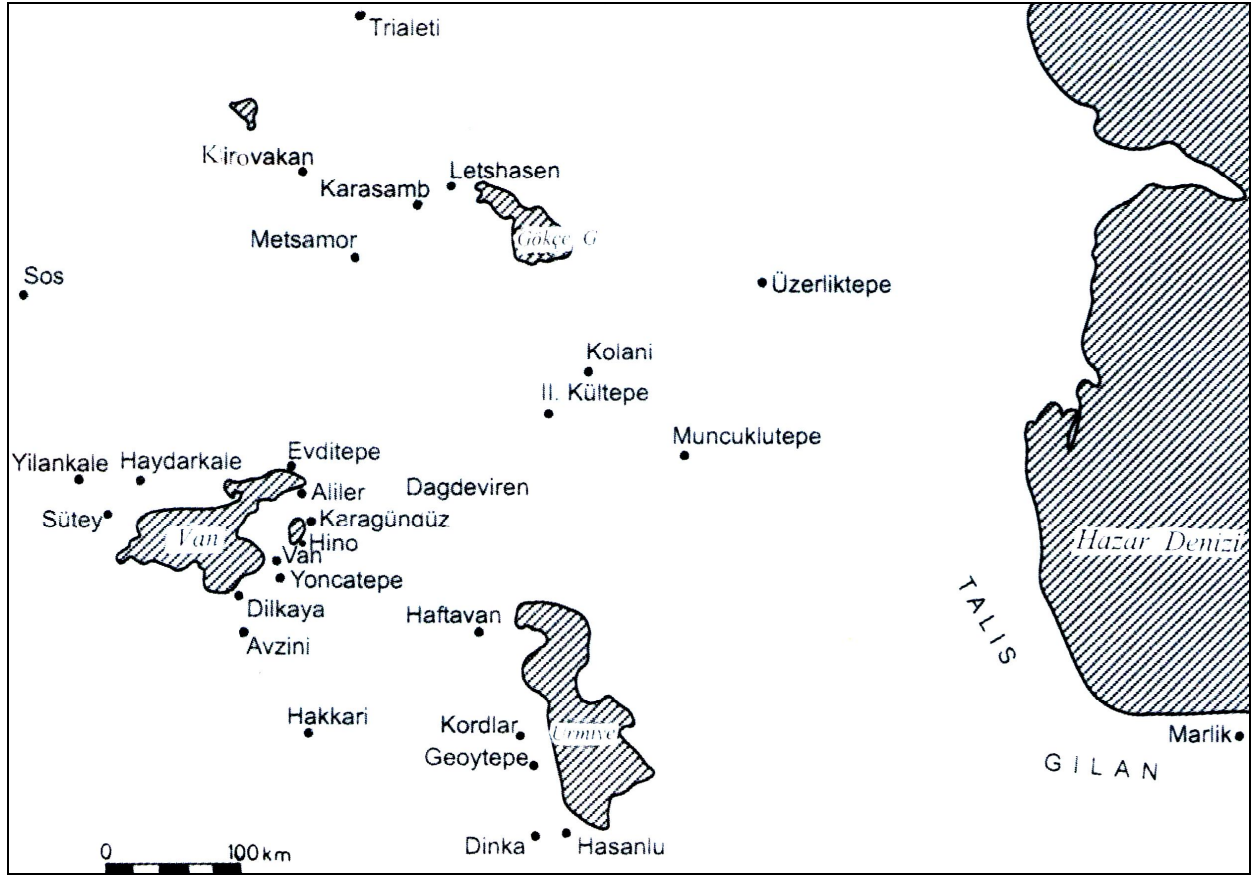
Harita 2: Van Gölü Havzasının Doğu Kesimi, Erçek Gölü ve Karagündüz Nekropolünün Havzadaki Konumu (Belli-Konyar, 2003)

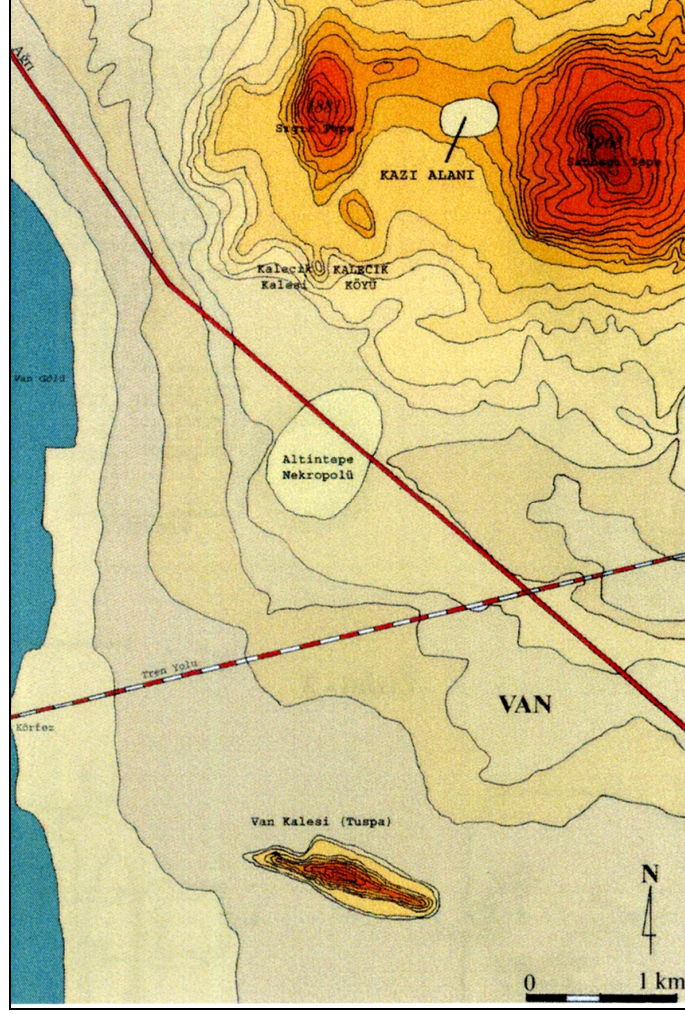
Harita 3: Ernis- Evditepe ve Yakın Çevresinin Topoğrafik Haritası (Sevin, 2004)

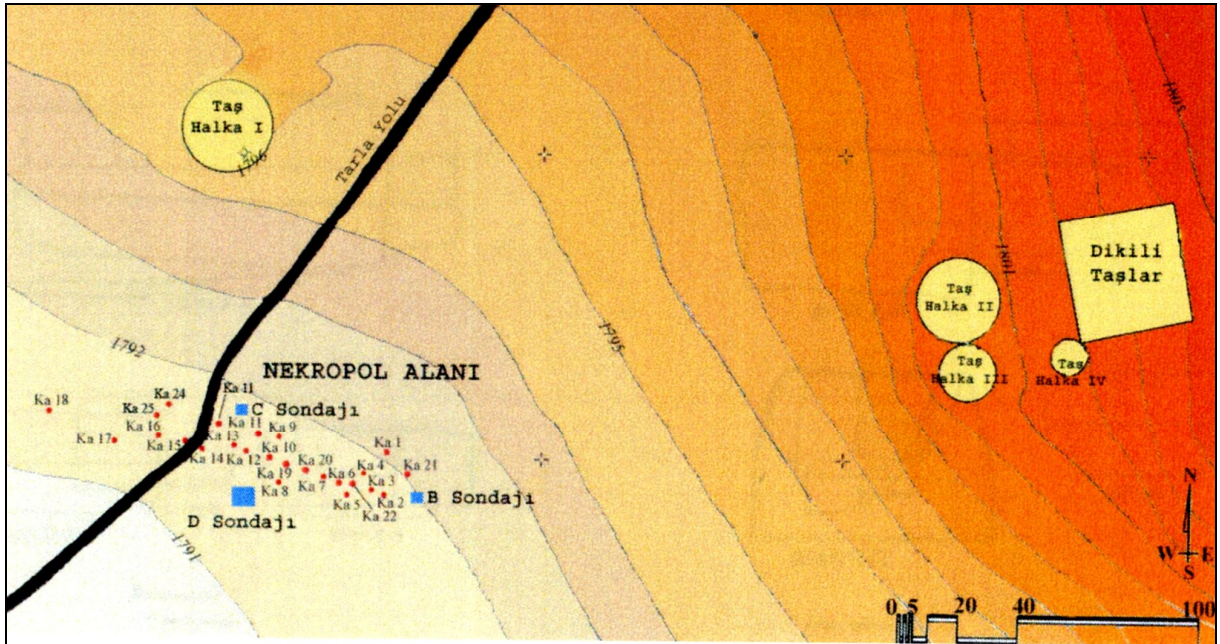
Harita 4: Ernis- Evditepe, Kale, Aşağı Yerleşme ve Nekropol Alanlarının Topoğrafik Haritası (Sevin, 2004)

Harita 5: Van Gölü Havzası Demir Çağı Merkezleri ve Bu Merkezlerin Yakın Çevresindeki Yurt Dışı Merkezler (Sevin, 2004)

Harita 6: Van Kalecik Nekropolü Topoğrafik Haritası (Çavuşoğlu-Biber; 2008)

Harita 7: Van Kalecik Nekropolü ve Gözlem Alanı Topoğrafik Haritası (Çavuşoğlu-Biber; 2008)